

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΑ ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ
ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

- ΤΟΜΕΑΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
- ΜΑΘΗΜΑ: ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ
(Εξάμηνο Δ' - Κλιμάκιο Α-Κ)
- ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΓΕΩΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ Ι. ΗΛΙΑΣ
- ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 1340200500052
- ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ: 6972971000
- ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ: ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (καθηγητής)
ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (λέκτορας)

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ: 2006-2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<u>Συντομογραφίες</u>	4
<u>Εισαγωγή</u>	6
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Το δικαίωμα στη ζωή και το θάνατο</u>	9
I) <u>Το δικαίωμα της ζωής</u>	9
A) <u>Κατοχύρωση του δικαιώματος</u>	9
1. <u>Διεθνής κατοχύρωση και ξένα Συντάγματα</u>	9
2. <u>Κατοχύρωση στην Ελλάδα</u>	10
B) <u>Η ζωή ως αντικειμενικός συνταγματικός κανόνας και ως συνταγματικό δικαίωμα</u>	11
Γ) <u>Προστατευόμενο έννομο αγαθό</u>	16
Δ) <u>Εξουσία</u>	19
E) <u>Άσκηση</u>	21
II) <u>Το δικαίωμα στο θάνατο</u>	21
A) <u>Η κατοχύρωση του δικαιώματος</u>	21
B) <u>Άρνηση του δικαιώματος στο θάνατο και η αντίκρουσή της</u>	24
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ευθανασία</u>	35
I) <u>Έννοια και μορφές της ευθανασίας</u>	35
II) <u>Ιστορική διαδρομή της ευθανασίας</u>	39
III) <u>Η ευθανασία στην ελληνική έννομη τάξη</u>	42
A) <u>Ευθανασία και Σύνταγμα</u>	42
B) <u>Ευθανασία και Ποινικός Κώδικας</u>	44
Γ) <u>Ευθανασία και άλλα νομοθετήματα</u>	48
IV) <u>Διεθνές - Αλλοδαπό δίκαιο και ευθανασία</u>	51

A) Διεθνές δίκαιο και ευθανασία	51
B) Αλλοδαπό δίκαιο και ευθανασία	53
1. Ολλανδία	54
2. Βέλγιο	56
3. Ηνωμένο Βασίλειο	56
4. Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής	57
5. Καναδάς	58
6. Γερμανία	59
7. Γαλλία	60
8. Αυστραλία	60
9. Ελβετία	60
V) Νομολογία και ευθανασία	61
A) Ελληνική νομολογία	61
B) Διεθνής νομολογία	63
Βασικά συμπεράσματα	69
Περίληψη - Summary	70
Λήμματα - Entries	70
Βιβλιογραφία	71
Ιστοσελίδες στο Διαδίκτυο	74
Πίνακας νομοθεσίας	75
Πίνακας νομολογίας	75

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

άρ.	άρθρο
Αρμ	Αρμενόπουλος (περιοδικό)
ΑρχΝ	Αρχείο Νομολογίας (περιοδικό)
ΑΚ	Αστικός Κώδικας
β.δ.	βασιλικό διάταγμα
βλ.	βλέπε
δηλ.	δηλαδή
εδ.	Εδάφιο
εκδ.	εκδόσεις
ΕλλΔικ	Ελληνική Δικαιοσύνη (περιοδικό)
επ.	επόμενα
ΕφΑιγαίου	Εφετείο Αιγαίου
ΔτΑ	Δικαιώματα του Ανθρώπου (περιοδικό)
ΔΣΑΠΔ	Διεθνές Συμφώνο Ατομικών Πολιτικών Δικαιωμάτων
κ.ά.	και άλλα
κτλ.	και τα λοιπά
ΚΙΔ	Κώδικας Ιατρικής Δεοντολογίας
ΚΠολΔ	Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας
ν.	νόμος
ΝοΒ	Νομικό Βήμα (περιοδικό)
ό.π.	όπου παραπάνω
π.χ.	παραδείγματος χάριν
ΠλημΧίου	Πλημμελειοδικείου Χίου
ΠοινΔικ	Ποινική Δικαιοσύνη (περιοδικό)
ΠΚ	Ποινικός Κώδικας
ΠοινΧρον	Ποινικά Χρονικά (περιοδικό)
σελ.	σελίδα (-ες)

στ.	στοιχείο
Σ	Σύνταγμα
ΣχΕυρΣ	Σχέδιο Ευρωπαϊκού Συντάγματος
ΣχΠΚ	Σχέδιο Ποινικού Κώδικα
τεύχ.	τεύχος
τ.	τόμος (-οι)
ΤοΣ	Το Σύνταγμα (περιοδικό)
ν.	versus

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συζήτηση γύρω από το δικαίωμα στο θάνατο και το ειδικότερο πρόβλημα της ευθανασίας δεν αποτελεί *privilegium odiosum* των ημερών μας. Τιθέμενο σε διαφορετικές, κατά κανόνα, βάσεις, το εν λόγω ζήτημα απασχολεί διαχρονικά την ανθρώπινη διάνοηση με αυξομειούμενη, κάθε φορά, ένταση και σε παραλλάσσουσα έκταση. Οποιαδήποτε απόπειρα προσέγγισής του εμφανίζεται εξαιρετικά δυσχερής για δύο, κυρίως, λόγους: Από τη μια πλευρά, γιατί ο θάνατος είναι, κατά τη ρήση της ποιήτριας Κικής Δημουλά, «ύλη αδίδακτη», με αποτέλεσμα κάθε αναφορά σε αυτόν να προσλαμβάνει αιρετικό χαρακτήρα και από την άλλη πλευρά, γιατί η «ύλη» αυτή είναι πραγματικά αχανής. Πρόκειται για θέμα πολυεπίπεδο και δυσθεώρητο, έντονης κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής, φιλοσοφικής, ηθικής, ιατρικής και, βεβαίως, νομικής υφής.

Στόχος, όμως, της εργασίας αυτής δεν είναι μια συνολική θεώρηση της τεράστιας προβληματικής γύρω από την ευθανασία, αλλά μια «εντοπισμένη» αποκλειστικά στο νομικό πεδίο εξέταση του ζητήματος. Συγκεκριμένα, θα διερευνηθεί η δυνατότητα ή μη στήριξης της πρακτικής της ευθανασίας στο θετό δίκαιο, σε επίπεδο τόσο συνταγματικό όσο και νομοθετικό. Κατά συνέπεια, ηθικές αξιολογήσεις, δικαιοπολιτικές κρίσεις και επιχειρήματα *de constitutione ferenda* δεν θα απασχολήσουν την ανάλυσή μας, η οποία θα περιορισθεί (όσο κάτι τέτοιο είναι δυνατόν) σε απλή ερμηνεία του ισχύοντος νομικού πλαισίου.

Η εξέταση του δικαιώματος στο θάνατο και η εξέταση της ευθανασίας τελούν σε σχέση γενικού προς ειδικό. Στο ευρύ περιεχόμενο της πρώτης περιλαμβάνεται εκτός από την ευθανασία και μία πληθώρα άλλων θεμάτων, όπως η αυτοκτονία και η συμμετοχή σε αυτήν, η άμβλωση, η θανατική ποινή, η χρήση όπλων από αστυνομικά όργανα κτλ. Εντούτοις, όσα ισχύουν γενικά για το δικαίωμα στο θάνατο ισχύουν σε μεγάλο βαθμό και για την ειδικότερη έκφρασή του, την ευθανασία. Για το λόγο, λοιπόν, αυτό, κρίνεται σκόπιμο να προταχθεί το δικαίωμα στο θάνατο και

να ακολουθήσει η εξέταση του ζητήματος της ευθανασίας. Αδρομερώς, η διάρθρωση της παρούσας εργασίας είναι η ακόλουθη:

Αρχικά, αναλύεται το δικαίωμα της ζωής, καθώς το αντικείμενό του αποτελεί λογική προϋπόθεση του θανάτου εφαιπτόμενη χρονικά με αυτόν. Ειδικότερα, αφενός εξετάζεται η κατοχύρωση του δικαιώματος της ζωής διεθνώς, σε αλλοδαπά δίκαια και, τέλος, εντός της ελληνικής έννομης τάξης σε συνταγματικό επίπεδο. Αφετέρου το εν λόγω δικαίωμα παρουσιάζεται τόσο ως αντικειμενικός συνταγματικός κανόνας όσο και ως συνταγματικό δικαίωμα και αναλύονται τα τρία συστατικά του στοιχεία: ο πυρήνας (προστατευόμενο αγαθό), η περιφέρεια (άσκηση) και η εξουσία, που απορρέει από αυτό. Μείζονος σημασίας, στο σημείο αυτό, είναι η προσπάθεια χρονικής οριοθέτησης του δικαιώματος της ζωής και δη ο εντοπισμός του χρονικού σημείου λήξης της ζωής.

Έπεται το δικαίωμα στο θάνατο και η αναζήτηση του συνταγματικού του ερείσματος στην Ελλάδα στη βάση των άρθρων 5§2, 5§1 και 2§1 Σ. Αφού παρουσιαστεί η άποψη όσων υποστηρίζουν την ύπαρξη του δικαιώματος αυτού, προβάλλεται μια πληθώρα επιχειρημάτων της θεωρίας προς την αντίθετη κατεύθυνση, τη μη κατοχύρωση, δηλαδή, του δικαιώματος, ούτως ώστε η ανάλυση να προσλαμβάνει το χαρακτήρα ενός νοητού μεν, ζωντανού δε διαλόγου. Τα επιχειρήματα αυτά ελέγχονται μέσω της ερμηνείας των σχετικών συνταγματικών κανόνων, αλλά και μετά από εξέταση της λογικής δομής και της βασιμότητάς τους.

Ως προς τη συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της ευθανασίας ισχύουν, με κάποιες διαφοροποιήσεις, οι οποίες επισημαίνονται, όσα αναφέρθηκαν στο κεφάλαιο για το δικαίωμα στο θάνατο. Αφού ορίσουμε την ευθανασία, διακρίνουμε τις μορφές με τις οποίες αυτή απαντά στις μέρες μας και ακολουθήσουμε την ιστορική της διαδρομή μέσα στους αιώνες, θα εξετάσουμε την αντιμετώπισή της από πλευράς Ποινικού Δικαίου. Στο σημείο αυτό θα διατυπωθούν οι απόψεις της θεωρίας για τον άδικο ή μη χαρακτήρα της ευθανασίας και θα επιχειρηθεί η διαπίστωση της *de lege lata* ρύθμισης του ζητήματος από το νομοθέτη. Και εδώ, δικαιοπολιτικές κρίσεις και απόψεις διαφόρων φορέων (π.χ. της

Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος) για την ευθανασία κρίνονται ως απάδουσες με τον αμιγώς νομικό -και όχι κοινωνιολογικό- χαρακτήρα της εργασίας και παραλείπονται. Ακολουθεί η προσέγγιση του υπό εξέτασιν ζητήματος της ευθανασίας από άποψη διεθνούς και συγκριτικού δικαίου, ενώ, καταληκτικά, παρατίθενται νομολογιακά προηγούμενα, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Το δικαίωμα στη ζωή και το θάνατο

Ι) Το δικαίωμα της ζωής

Α) Κατοχύρωση του δικαιώματος

1. Διεθνής κατοχύρωση και ξένα Συντάγματα

Παρά το αυτονόητο της προστασίας του δικαιώματος της ζωής (λόγω του χαρακτήρα του ως βάση και προϋπόθεση για την απόλαυση όλων των υπόλοιπων δικαιωμάτων¹), μια γρήγορη περιδιάβαση των διεθνών κειμένων και των ξένων Συνταγμάτων καθιστά σαφές ότι η κατοχύρωσή του αποτελεί, τέκνο του 20ου αιώνα, με ελάχιστες εξαιρέσεις². Για την αντιμετώπιση αυτή του δικαιώματος από διεθνή κείμενα και Συντάγματα το «αυτονόητο», που εμπεριέχει, δε φαίνεται να αποτελεί επαρκή εξήγηση. Αντιθέτως, ήταν η οδυνηρή εμπειρία του 20^{ου} αιώνα που με δύο φονικούς παγκοσμίους πολέμους κατέστησε για πρώτη φορά επιτακτικό το αίτημα της προστασίας της ζωής του ανθρώπου απέναντι στην κρατική εξουσία³.

Έτσι, το δικαίωμα της ζωής περιλαμβάνεται στο άρθρο 3 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948), στο άρθρο 6§1 του Διεθνούς Συμφώνου Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων του ΟΗΕ (1966)⁴ και στο άρθρο 2§1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)⁵, όπου «το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου. Εις ουδένα δύναται να επιβληθεί εκ προθέσεως θάνατος, ειμή εις εκτέλεσιν θανατικής ποινής εκδιδομένης υπό δικαστηρίου εν περιπτώσει αδικήματος τιμωρουμένου υπό

¹ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 15

² Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, Ειδικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Τεύχος ΙΙ, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2007, σελ. 397, όπου γίνεται αναφορά στην προστασία της ζωής στο προοίμιο της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας των ΗΠΑ της 4ης Ιουλίου 1776.

³ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, « Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα», τ. Α', εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2005, σελ.231-232

⁴ Ο ΔΣΑΠΔ κυρώθηκε από την Ελλάδα μόλις το 1997 με τον ν.2462/1997 (ΦΕΚ Α'25).

⁵ Βλ. Εμμ. Ρούκουνα, Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Βιβλιοπωλείων της Εστίας, Αθήνα 1995, σελ. 79-81

του νόμου δια της ποινής ταύτης»⁶. Η δεύτερη παράγραφος ορίζει τις εξαιρέσεις. Σε επίπεδο εθνικών Συνταγμάτων, έχουμε τη ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος της ζωής στο άρθρο 2§2 εδ.1 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, στο άρθρο 40§3 εδ. 3 του Συντάγματος της Ιρλανδίας, στο άρθρο 15 του Ισπανικού και στα άρθρα 24 και 19§4 του Πορτογαλικού Συντάγματος.

Επίσης, το ΣχΕυρΣ με το άρθρο II-62§1 ορίζει ότι «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στη ζωή».

2. Κατοχύρωση στην Ελλάδα

Το δικαίωμα της ζωής συναντάται κατά πανηγυρική διατύπωση για πρώτη φορά στο Σύνταγμα της Τροιζήνας το 1927 (άρθρο 12)⁷. Αντίθετα, τα Συντάγματα του 1844, 1864 και 1911 δεν περιέχουν ρητή μνεία του δικαιώματος αυτού. Χρειάστηκε η πάροδος ενός αιώνα περίπου από το Σύνταγμα της Τροιζήνας, για να συμπεριληφθεί τελικά, κατόπιν προτάσεως του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, στο άρθρο 6 του Συντάγματος του 1925 η εξής διάταξη: «Όλοι, όσοι ευρίσκονται εντός των ορίων της Ελληνικής Δημοκρατίας, απολαύουν απολύτου προστασίας της ζωής και της ελευθερίας την αδιακρίτως εθνικότητας, θρησκείας και γλώσσας». Η ίδια διάταξη απαντά αυτούσια στα Συντάγματα του 1927 (άρθρο 7), 1952 (άρθρο 13) και στο άρθρο 5§2 του ισχύοντος Συντάγματος (Σ 1975/1986/2001) υπό την εξής, όμως, διαφοροποιημένη απόδοση: «Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο».

Οφείλει να διευκρινισθεί ότι η παραπάνω διάταξη έχει πλήρη κανονιστική ισχύ και παράγει πλήρη νομική δεσμευτικότητα, όπως κάθε διάταξη, άλλωστε, του

⁶ Βλ. Χ. Αποστολίδη, Το δικαίωμα στη ζωή ως πολιτικό ζήτημα, ΔτΑ 2004, σελ. 44-48

⁷ «Η ζωή (...) εκάστου εντός της επικρατείας ευρισκομένου, είναι υπό την προστασία των νόμων».

ισχύοντος Συντάγματος⁸. Συνεπώς, οποιαδήποτε θεώρηση της εν λόγω διάταξης ως μιας «αναγνωριστικού χαρακτήρα επανάληψης του φυσικού δικαιώματος στη ζωή»⁹ θα πρέπει να απορριφθεί ως αντικειμενική στη βασική ισχύ τόσο του Συντάγματος γενικά όσο και των συνταγματικών δικαιωμάτων ειδικότερα.

Τέλος, καίτοι η Σ5§2 δεν περιλαμβάνεται στις μη αναθεωρητές διατάξεις του άρθρου 110§1, εντούτοις, η στενή της σύνδεση με την κατοχύρωση και προστασία της ανθρώπινης αξίας του άρθρου 2§1 (το οποίο είναι μη αναθεωρητέο) θέτει εν αμφιβόλω την, κατόπιν γραμματικής μόνο ερμηνείας, δυνατή αναθεώρησή της.

B) Η ζωή ως αντικειμενικός συνταγματικός κανόνας και ως συνταγματικό δικαίωμα

Η μετάβαση από την εποχή του παραδοσιακού φιλελευθερισμού¹⁰ στην εποχή του κοινωνικού ανθρωπισμού¹¹, η συνακόλουθη μεταβολή της έννομης τάξης¹² και η αποδοχή από το ισχύον Σύνταγμα του μητρικού δικαιώματος της ανθρώπινης αξίας ως καταστατικής αρχής¹³ της οδήγησαν τη θεωρία σε μια διαφορετική προσέγγιση των συνταγματικών δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, η ποιοτική αυτή εξέλιξη συνέτεινε στην πρόσδοση στα συνταγματικά δικαιώματα διπλού χαρακτήρα, διπλής φύσης, αντικειμενικής και υποκειμενικής¹⁴. Η δικαϊκή προστασία πλέον δεν παρέχεται μέσω μόνο των, κλασικού τύπου, «ατομικών», αμυντικών δικαιωμάτων, αλλά και με την διαμόρφωση και την ταυτόχρονη ανάπλασή τους σε θεσμούς. Οι συνταγματικές διατάξεις δεν περιέχουν μόνο υποκειμενικά δικαιώματα (δίκαιο εξ υποκειμένου, subjektives Recht), αλλά και αντικειμενικές αρχές (δίκαιο εξ

⁸ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 398

⁹ Βλ. Α. Ράικο, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος Β', τεύχος Γ', εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα 1986, σελ. 19

¹⁰ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 23

¹¹ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Ημίτομος Ι, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 37 επ. και τον ίδιο, Κοινωνικός Ανθρωπισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα, ΝοΒ 28, τεύχ. 8-9 και 10, 1980, σελ. 1843

¹² Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 1840

¹³ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Ημίτομος Ι, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 23-24

¹⁴ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 41επ.

αντικειμένου, objectives Recht)¹⁵. Από αυτούς τους αντικειμενικούς κανόνες δικαίου απορρέουν και μέσα στο πλαίσιό τους ασκούνται τα δικαιώματα έκαστου φορέα. Βέβαια, θεσμοί και δικαιώματα τελούν σε σχέση διαρκούς αλληλεξάρτησης, αλληλοσυμπλήρωσης και σύνθεσης των αντιθέσεων μεταξύ τους: Οι θεσμοί προσφέρουν το δικαίκο περιβάλλον μέσα στο οποίο ασκούνται και περιορίζονται θεμιτά¹⁶ τα δικαιώματα, ενώ ταυτόχρονα τα δικαιώματα ανανοηματοδοτούν και φιλελευθεροποιούν τους θεσμούς¹⁷. Η διατύπωση του συνταγματικού κειμένου δεν έχει καμία σημασία για την εξαγωγή της κρίσης αν η συγκεκριμένη διάταξη κατοχυρώνει υποκειμενικό δικαίωμα ή αντικειμενική αρχή: Η κυρίαρχη δικαιοπολιτική ιδεολογία του κοινωνικού ανθρωπισμού και η εξέλιξη της παραδοσιακής θεωρίας στη σύγχρονή της μορφή επιτάσσουν την ανανοηματοδότηση (Bedeutungswandel) και των κανόνων δικαίου, που προβλέπουν τα συνταγματικά δικαιώματα¹⁸.

Το δικαίωμα της ζωής (Σ5§2) δεν αποτελεί εξαίρεση: η κατοχύρωση του είναι διπλή, υποκειμενική και αντικειμενική¹⁹. Με άλλα λόγια, η ανθρώπινη ζωή προστατεύεται όχι μόνο ως συνταγματικό δικαίωμα, αλλά και με τη μορφή της συνταγματικής αρχής. Από την τελευταία προκύπτει το δικαίωμα ζωής του κάθε φορέα. Βέβαια, η προστασία του εν λόγω δικαιώματος είναι πρωταρχική για την έννομη τάξη υπό το πρίσμα της καταστατικής αρχής του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας. Ως μητρικό δικαίωμα υπόστασης, η ζωή αποτελεί την προϋπόθεση όλων των άλλων δικαιωμάτων και για το λόγο αυτό η Σ5§2 κατοχυρώνει την προστασία της ανεξαρτητώς εθνικότητας, φυλής, γλώσσας, θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων.

¹⁵ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 46

¹⁶ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 73επ., όπου διευκρινίζεται ότι η θεσμική εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων προσδιορίζεται και ελέγχεται από την αντικειμενική σχέση της αιτιώδους συνάφειας.

¹⁷ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 69-71

¹⁸ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 38

¹⁹ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, *ό.π.*, σελ. 22-25 και Α. Γ. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Ειδικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Τεύχος II, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2007, σελ. 397-400

Φορείς του δικαιώματος της ζωής είναι όλοι οι άνθρωποι εντός της ελληνικής επικράτειας, με την έννοια των φυσικών προσώπων αδιακρίτως εθνικότητας, φυλής, γλώσσας, θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων²⁰. Εξαιρέσεις προβλέπονται από το (συμβατικό ή εθιμικό) διεθνές δίκαιο²¹. Αντιθέτως, η επίκληση της διάταξης του άρθρου 5§2 από νομικά πρόσωπα (δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου) παρουσιάζεται προβληματική και μάλλον θα πρέπει να απορριφθεί. Βέβαια, τα νομικά πρόσωπα έχουν, σε κάθε περίπτωση, δικαίωμα υπόστασης, το οποίο μπορούν να επικαλεστούν στο πλαίσιο άλλων συνταγματικών διατάξεων (π.χ. Σ 12, 29, 5§1)²².

Αναφορικά με την παραίτηση από το δικαίωμα ζωής, κρατούσα είναι η άποψη που δεν θέλει επαλήθευση της αρχής *volenti non fit iniuria* και στη Σ5§2²³. Έτσι, γενική για το μέλλον παραίτηση από το δικαίωμα της ζωής είναι ανίσχυρη, το δικαίωμα αυτό είναι ανεπίδεκτο παραιτήσεως²⁴.

Ζήτημα, σφόδρα εριζόμενο στην επιστήμη, αποτελεί η κατοχύρωση ή μη του δικαιώματος στο θάνατο στη διάταξη του άρθρου 5§2 Σ. Συγκεκριμένα, ερωτάται αν, βάσει της Σ 5§2, προστατεύεται όχι μόνο το δικαίωμα της ζωής αλλά και στη μη-ζωή. Η καταφατική απάντηση, που δίνει στο ερώτημα αυτό κομμάτι της θεωρίας²⁵, στηρίζεται με τα εξής επιχειρήματα:

i) η ζωή δεν μπορεί να κατοχυρωθεί και ως θεσμός, το περιεχόμενο του οποίου να εξικνείται μέχρι του περιορισμού του δικαιώματος του ανθρώπου να διαθέσει τη ζωή του κατά βούλησιν²⁶. Ειδικότερα, υποστηρίζεται ότι το άρθρο 5§2 Σ εισάγει υποχρέωση κατά και προς το κράτος για σεβασμό και προστασία αντίστοιχα της ανθρώπινης ζωής. Εντούτοις, η προστασία αυτή ισχύει μόνο εφόσον το επιθυμεί ο εκάστοτε θιγόμενος άνθρωπος, ο οποίος παραμένει κύριος της ζωής του ως προς το να τη «διαθέσει» όπως επιλέξει, αρκεί να μην προσβάλλεται με τη δραστηριότητά

²⁰ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*,σελ. 238

²¹ Για τις σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου βλ. Εμμ. Ρούκουνα, *Διεθνές Δίκαιο I*, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σελ. 65επ.

²² Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*,σελ. 238 και Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 399

²³ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*,σελ. 203

²⁴ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 400

²⁵ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, *ό.π.*, σελ. 29

²⁶ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, *ό.π.*, σελ. 24

του αυτή άλλος κανόνας της συνταγματικής τάξης και ιδίως η ανθρώπινη αξία (Σ 2§1)²⁷.

ii) το δικαίωμα της ζωής, παρά το «απόλυτο» της προστασίας του δεν αποκλείει μια αρνητικού περιεχομένου εκδήλωση της εξουσίας πάνω σε αυτό.

iii) το δικαίωμα στο θάνατο μπορεί να κατοχυρωθεί συνταγματικά με τη μορφή της παραίτησης από το δικαίωμα της ζωής.

Η άποψη αυτή αρνείται ότι το άρθρο 5§2 Σ εισάγει «υποχρέωση προς το ζειν»²⁸ για τον εκάστοτε φορέα του δικαιώματος. Σύμφωνα με αυτήν, μπορεί, βέβαια, κατά τεκμήριο²⁹ γίνεται δεκτό ότι ο άνθρωπος επιθυμεί την παρεχόμενη από το κράτος προστασία της ζωής του³⁰, εντούτοις, όταν εκδηλώσει αντίθετη νομικά έγκυρη βούληση³¹ (επιθυμία αυτοκαταστροφής), η διάταξη αυτή δεν μπορεί να αποτελέσει φραγμό στην αυτοπροσβολή της ζωής του.

Η αντίθετη άποψη στη θεωρία³² -που αρνείται την κατοχύρωση στο άρθρο 5§2 Σ και του δικαιώματος στο θάνατο- δεν χρειάζεται να επιχειρηματολογήσει ιδιαίτερα εναντίον των επιχειρημάτων υπ' αριθμόν ii) και iii)³³. Για το επιχείρημα i) έχει να αντιτάξει τα εξής: Το περιεχόμενο του δικαιώματος της ζωής, λόγω της αναγωγής του σε αντικειμενική αρχή, αξιολογείται με σημείο αναφοράς όχι μόνο το συμφέρον του φορέα του, αλλά και το συμφέρον της ίδιας της, οργανωμένης σε έννομη τάξη, κοινωνίας, «η βιολογική υπόσταση της οποίας ενυλώνεται στην κάθε ανθρώπινη ζωή των μελών της»³⁴. Λογικά συνεπαγόμενος παρουσιάζεται ο αποκλεισμός από την προστασία του άρθρου 5§2 Σ του δικαιώματος στο θάνατο: Ο

²⁷ Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η εμπορευματοποίηση της ζωής και του ανθρώπινου σώματος.

²⁸ Βλ. Ν. Κ. Ανδρουλάκη, Ποινικόν Δίκαιον, Ειδικό Μέρος, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήναι, 1974, σελ. 28

²⁹ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 32-33

³⁰ Η προστασία αυτή παρέχεται από το κράτος στο πλαίσιο της προστατευτικής λειτουργίας του δικαιώματος της ζωής.

³¹ Η βούληση αυτή θα εμφανίζεται είτε ως άσκηση και πραγμάτωση του αρνητικού περιεχομένου της εξουσίας, που πηγάζει από το δικαίωμα της ζωής είτε ως βούληση παραίτησης από το εν λόγω δικαίωμα.

³² Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;, Υπεράσπιση 1994, σελ. 523-532, Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 204 και 237 και Α. Γ. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 399 και 402

³³ Για την αντίκρουση του επιχειρήματος ii) βλ. παρακάτω, σελ. 19 για τη μη ύπαρξη αρνητικού περιεχομένου του δικαιώματος της ζωής και για την αντίκρουση του επιχειρήματος iii) βλ. παραπάνω, σελ. 13 για τα κοινώς αποδεκτά στην επιστήμη ως προς την παραίτηση από το δικαίωμα της ζωής.

³⁴ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, ό.π., σελ. 523επ.

φορέας του δικαιώματος της ζωής (πολλώ δε μάλλον κάθε τρίτος) δε δύναται να επικαλεστεί τη διάταξη αυτή για να θεμελιώσει τη βούλησή του να πεθάνει. Ο θάνατος δεν μπορεί να εμφανίζεται ούτε ως απόρροια της άσκησης της αρνητικής εκδήλωσης στο δικαίωμα της ζωής ούτε ως αποτέλεσμα της παραίτησης από το δικαίωμα αυτό³⁵.

Από τις δύο, λοιπόν, απόψεις που προεξετέθησαν, ως ορθότερη αξιολογείται η δεύτερη. Κατά συνέπεια, μόνο αρνητική μπορεί να είναι η απάντηση στο ερώτημα αν το άρθρο 5§2 Σ προστατεύει εκτός από τη ζωή και την επιλογή του θανάτου (ή της μη-ζωής). Τόσο η υποκειμενική-ιστορική όσο και η αντικειμενική-τελολογική ερμηνεία³⁶ της εν λόγω διάταξης τείνουν στο ίδιο συμπέρασμα: Σκοπός του άρθρου 5§2 Σ είναι η κατοχύρωση του πανανθρώπινου χαρακτήρα του δικαιώματος ζωής και της ίσης προστασίας ημεδαπών και αλλοδαπών, ομογενών και αλλογενών, ομοθρήσκων και αλλοθρήσκων, ομοφρονούντων και αντιφρονούντων³⁷. Συνεπώς, η συστηματική υπαγωγή του δικαιώματος στο θάνατο στη διάταξη του άρθρου 5§2 Σ αποτελεί όχι μόνο νομικά παράδοξο³⁸ και αβάσιμο τόλμημα, αλλά και λογικά αμφισβητούμενο εγχείρημα. Το επιχείρημα «προστασία της ζωής παρά τη βούληση του φορέα όχι, όμως, και εναντίον της», όπως εύγλωττα διατυπώνεται, δε θα πρέπει να παραπλανά με τη «φραστική» του ευλογοφάνεια: στην καλύτερη περίπτωση, δεν βρίσκει ερμηνευτικά κανένα έρεισμα, στη χειρότερη περίπτωση, έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με γενικά παραδεκτές από τη σύγχρονη θεωρία προερμηνευτικές βάσεις, όπως ο αντικειμενισμός και η μεταβλητότητα της έννομης τάξης³⁹.

Η αποδοχή, εντούτοις, αυτής της άποψης στο σημείο αυτό, δε θα πρέπει να οδηγήσει στη συναγωγή εσφαλμένων και παραπλανητικών συμπερασμάτων. Εδώ, απλά, καταδείχτηκε η αδυναμία θεμελίωσης του δικαιώματος στο θάνατο στο άρθρο

³⁵ Βλ. την εργασία της Βελισσαρίου Ζαφειρούλας στα Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, με τίτλο «Παραίτηση από τα Συνταγματικά Δικαιώματα», έτος 2005-2006

³⁶ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η γραμματική ερμηνεία του άρθρου 5§2 Σ

³⁷ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π.,σελ. 232-233

³⁸ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, ό.π., σελ. 528

³⁹ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ΄ - Ημίτομος Ι, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 21-25

5§2 Σ. Από το σημείο αυτό, ωστόσο, μέχρι της άποψης ότι δεν υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο (και κυρίως συνταγματική κατοχύρωσή του) υπάρχει μεγάλη απόσταση (αγεφύρωτη, όπως θα αποδειχτεί παρακάτω⁴⁰). Το εν λόγω δικαίωμα δύναται να κατοχυρωθεί σε άλλη συνταγματική διάταξη (κυρίως στις Σ5§1 και 2§1).

Γ) Προστατευόμενο έννομο αγαθό

Όπως προκύπτει ρητά από τη διατύπωση του άρθρου 5§2 Σ, αντικείμενο της συνταγματικής προστασίας είναι η ζωή. Η προσπάθεια, όμως, διαπίστωσης της αληθούς έννοιας της ζωής δεν είναι το ίδιο εύκολη. Συγκεκριμένα, ανακύπτουν τα εξής δύο, αλληλένδετα μεταξύ τους, προβλήματα:

- i) το συνταγματικά προστατευόμενο έννομο αγαθό της ζωής ταυτίζεται με τη ζωή ως φυσικό, πραγματικό αγαθό, ως ένα, δηλαδή, βιολογικό φαινόμενο αποκλειστικά καθοριζόμενο από τους κανόνες της ιατρικής επιστήμης;
- ii) ποιος είναι ο ακριβής προσδιορισμός της ζωής; Με άλλα λόγια, πότε τοποθετούνται χρονικά η έναρξη και η λήξη της;

i) Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα δε δίνεται ομόφωνα από την επιστήμη. Μια άποψη θέλει το Σύνταγμα να προστατεύει τη ζωή με τη στενή βιολογική της έννοια, όπως προσδιορίζεται δηλαδή, από τα διδάγματα της ιατρικής επιστήμης⁴¹. Έχουμε, συνεπώς, ταύτιση του προστατευόμενου εννόμου αγαθού με το «φυσικό», πραγματικό αγαθό της ζωής και οποιαδήποτε αναφορά στην κοινωνική διάσταση του φαινομένου της ζωής εκπίπτει από τη συνταγματική προστασία. Κύριο θεμέλιο της άποψης αυτής είναι η προερμηνευτική βάση της φύσης του πράγματος, η οποία τείνει να προσδίδει στα εκάστοτε έννομα αγαθά το φυσικό περιεχόμενο που αυτά εμφανίζουν ως νομικά μορφώματα, έννομες σχέσεις, θεσμοί και δικαιώματα⁴².

⁴⁰ Βλ. παρακάτω, σελ. 21επ.

⁴¹ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Ειδικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ΄ - Τεύχος II, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2007, σελ. 400 και Π.Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*,σελ. 233-236

⁴² Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Γενικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ΄ - Ημίτομος I, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 24

Η άποψη αυτή, εντούτοις, παρερμηνεύει τη χρησιμότητα της «φύσης του πράγματος» και κυρίως αγνοεί το ρόλο του δικαίου στον εννοιολογικό προσδιορισμό των εννόμων αγαθών. Για το λόγο αυτό ορθά επικρίνεται από μέρος της θεωρίας⁴³. Ειδικότερα, υποστηρίζεται ότι, μολονότι υλικό αντικείμενο του δικαιώματος είναι η ζωή ως βιολογικό φαινόμενο, αυτή προστατεύεται συνταγματικά όπως γίνεται αντιληπτή και σημασιολογείται κοινωνικά. Το Σύνταγμα, δηλαδή, απέχει από μία νατουραλιστική προσέγγιση της ζωής, αλλά την κατοχυρώνει αξιολογικά στο πρόσωπο ενός ανθρώπου, όχι απλού βιολογικού όντος, αλλά ενταγμένου στο κοινωνικό σύνολο (Σ 25§1)⁴⁴. Άλλωστε, το δίκαιο –στα πλαίσια του οποίου έχει νόημα η αναγνώριση δικαιωμάτων- δεν αποτυπώνει το φυσικό «όν» (όπως η επιστήμη) ούτε αναζητεί το μεταφυσικό «δέον» (όπως η φιλοσοφία και η ηθική), αλλά αξιολογεί το «όν» ενόψει κάποιου σκοπού και αναζητεί (για να προσδιορίσει) το κοινωνικό «δέον» στα πλαίσια πάντα του ίδιου αυτού σκοπού. «Για το δίκαιο και τις κατασκευές του τα πράγματα του εξωτερικού κόσμου δεν είναι όντα καθ' εαυτά αλλά ως προς κάτι»⁴⁵. Και αυτό το κάτι είναι ο κοινωνικός άνθρωπος. Εξάλλου, το επιχείρημα της «φύσης του πράγματος δεν επαρκεί για την υποστήριξη της αντίθετης θέσης, καθώς παραγνωρίζει την εδώ λειτουργία του δικαίου, ενώ, γενικότερα θα έπρεπε να προβάλλεται μόνο σε περιπτώσεις προφανούς δυσαρμονίας μεταξύ κοινωνικής πραγματικότητας και νομικής ρύθμισης με σκοπό την αποφυγή υπερβολών. Ούτε το επιχείρημα της ευρύτερης δυνατής παρεχόμενης από το Σύνταγμα προστασίας (in dubio pro libertate) επαρκεί για τη θεμελίωση της αντίθετης θέσης, καθώς η ιατρική επιστήμη με τα πορίσματά της δεν εγγυάται πάντα αυτό το maximum προστασίας.

ii) Οι παραπάνω παραδοχές είναι πολύ σημαντικές και για την απάντηση του ερωτήματος της έναρξης και της λήξης της ανθρώπινης ζωής (και, κατ' επέκτασιν,

⁴³ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, *ό.π.*, σελ. 15-22 και Ι. Μανωλεδάκη, *ό.π.*, σελ. 523-524

⁴⁴ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, *ό.π.*, σελ. 16

⁴⁵ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, *ό.π.*, σελ. 524

της έναρξης και της λήξης της προστασίας της από το συντακτικό νομοθέτη)⁴⁶. Ως προς την έναρξη της ζωής, υποστηρίζεται πως η ανθρώπινη ζωή προστατεύεται από το Σύνταγμα σε κάθε μορφή και έκφασή της, χωρίς, δηλαδή, να απαιτείται «πλήρης» ζωή. Συνεπώς, το άρθρο 5§2 Σ προστατεύει και τη ζωή του εμβρύου και του κυοφορούμενου (nasciturus), προστασία, η οποία κάμπτεται μόνο όταν τεθεί σε κίνδυνο η «ολοκληρωμένη» ζωή της μητέρας⁴⁷. Η αντίθετη άποψη⁴⁸ αρνείται το δικαίωμα αυτό στο έμβρυο και το κυοφορούμενο αρύοντας τα επιχειρήματά της από το γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις υφίσταται δύναμει μόνο και όχι ακόμα πλήρη ανθρώπινη ύπαρξη και, κατ' αρχήν, πλήρη υποκείμενα δικαίου αποτελούν μόνο οι αυθύπαρκτες και αυτοτελείς ανθρώπινες υπάρξεις⁴⁹. Ως προς τη λήξη της ζωής⁵⁰, ερίζεται στη θεωρία το ακριβές χρονικό σημείο επέλευσης του θανάτου. Η άποψη⁵¹ ότι το Σύνταγμα προστατεύει την ανθρώπινη ζωή ακόμα και μετά την επέλευση του εγκεφαλικού θανάτου δεν θα πρέπει να γίνει δεκτή ως εμμένουσα στην ίδια νατουραλιστική προσέγγιση του φαινομένου της ζωής. Ορθότερη κρίνεται η άποψη ότι «πέρα από της περιπτώσεις της αμετάκλητης παύσης της καρδιάς και των πνευμόνων με αδύνατη τη μηχανική τους υποκατάσταση» ο θάνατος επέρχεται και όταν, ενώ οι παραπάνω λειτουργίες διατηρούνται τεχνητά, ανακοπεί αμετάκλητα η λειτουργία του εγκεφάλου⁵². Συνεπώς το ύστατο όριο της προστασίας της ανθρώπινης ζωής είναι ο αποκαλούμενος εγκεφαλικός θάνατος και όχι απαραίτητα η διακοπή της πνευμονικής ή καρδιακής λειτουργίας.

⁴⁶ Βλ. Χ. Τσαϊτουρίδη, Η ευθανασία ως συνταγματικό δικαίωμα του ασθενούς, ΤοΣ 2002, τεύχ. 3, σελ. 380-384

⁴⁷ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, Ειδικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Τεύχος II, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2007, σελ. 401 και 409-410 και Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ.234επ.

⁴⁸ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 46

⁴⁹ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, Εγκλήματα κατά της ζωής (άρθρα 299-307 ΠΚ), εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα 2001, σελ. 69επ. και άρθρο 36 ΑΚ, σύμφωνα με το οποίο «Το πρόσωπο αρχίζει να υπάρχει μόλις γεννηθεί ζωντανό και παύει να υπάρχει με το θάνατό του». Αντίθετα, όμως, βλ. Ν. Κ. Ανδρουλάκη, ό.π., σελ. 20-22 για την προσέγγιση του ζητήματος από πλευράς Ποινικού Δικαίου.

⁵⁰ Ζήτημα που αφορά ιδιαίτερα το δικαίωμα στο θάνατο, αλλά και το θέμα της ευθανασίας, βλ. παρακάτω σελ. 21 και 35 αντίστοιχα.

⁵¹ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 410

⁵² Βλ. Ν. Κ. Ανδρουλάκη, ό.π., σελ. 24-25

Δ) Εξουσία

Το δικαίωμα της ζωής αποτελεί εξαίρεση από τον κανόνα της κατοχύρωσης των συνταγματικών δικαιωμάτων με θετική και αρνητική μορφή, θετικό και αρνητικό περιεχόμενο⁵³. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, υποστηρίζεται η έλλειψη αρνητικής εκδήλωσης του δικαιώματος ζωής, άποψη, όμως, που, όπως θα δούμε αργότερα, χωλαίνει κατόπιν συστηματικής ερμηνείας⁵⁴. Η άποψη αυτή αρύεται τα επιχειρήματά της από το «απόλυτο»⁵⁵ της προστασίας της ζωής (Σ 25§1). Όμως, στην έννοια «απόλυτο» δεν θα πρέπει να προσδίδεται εσφαλμένα περιεχόμενο, ώστε να ταυτίζεται με την «απεριόριστη» προστασία του εννόμου αγαθού⁵⁶. Η ζωή ως έννομο αγαθό, και όχι ως φυσικό δικαίωμα κάθε προσώπου, οριοθετείται από άλλα έννομα αγαθά, όπως η αυθεντία της έννομης τάξης και τα δικαιώματα άλλων προσώπων. Έτσι, γίνεται κατανοητή η σχετικοποίηση της προστασίας της ζωής⁵⁷, δικαιολογούνται προσβολές της ζωής στο πλαίσιο προστασίας άλλων εννόμων αγαθών και ο όρος «απόλυτο» αποκτά το ορθό του περιεχόμενο. Ειδικότερα, επιτρέπεται η προσβολή της ζωής κατά τη διάρκεια του πολέμου, για την καταστολή στάσης ή εσχάτης προδοσίας και για την προστασία του ατόμου από άδικες πράξεις βίας σε βάρος του (άμυνα-κατάσταση ανάγκης). Επίσης, η θεσμοθετημένη λειτουργία πηγών κινδύνου για το έννομο αγαθό της ζωής και η αναγνώριση χώρων επιτρεπόμενης κινδυνώδους για την ανθρώπινη ζωή δράσης μειώνει την «απολυτότητα» της προστασίας της ζωής. Τέλος, η προστασία της ζωής οριοθετείται από τη συνταγματική κατοχυρωμένη αξίωση για σεβασμό της

⁵³ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 402-403 και Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 204 και 237

⁵⁴ Βλ. παρακάτω, σελ. 25επ.

⁵⁵ Βλ. Ν. Κ. Ανδρουλάκη, ό.π., σελ. 18επ.

⁵⁶ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σελ. 208-211

⁵⁷ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 141-144, Ι. Μανωλεδάκη, Η σχετικότητα της ποινικής προστασίας: συμβολή στη διδασκαλία για το άδικο, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα 1980, σελ. 24-25 και Κ. Χρυσόγονο, ό.π., σελ. 208

ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η οποία αποκλείει τη δικαιολόγηση της χρησιμοποίησης του ατόμου ως απλού αντικειμένου-μέσου για την επίτευξη οποιουδήποτε στόχου⁵⁸.

Ως θεμελιώδες δικαίωμα, το δικαίωμα στη ζωή έχει αμυντική, προστατευτική και διασφαλιστική διάσταση⁵⁹.

Με την αμυντική του διάσταση, το δικαίωμα της ζωής στρέφεται κατά παντός (*erga omnes*), δηλαδή ενεργεί τόσο κατά του κράτους όσο και κατά των ιδιωτών αξιώνοντας το σεβασμό του⁶⁰. Η κατά του κράτους ενέργεια δεσμεύει τη νομοθετική, τη δικαστική και την εκτελεστική εξουσία, ενώ η διαπροσωπική ενέργεια στρέφεται κατά της ιδιωτικής εξουσίας (κατά τα οριζόμενα περί τριτενέργειας στο άρθρο 25§1εδ.γ. Σ.).

Με την προστατευτική του διάσταση, το δικαίωμα της ζωής στρέφεται προς την κρατική εξουσία σε όλες της τις εκφάνσεις (νομοθετική, δικαστική και εκτελεστική εξουσία), χωρίς, όμως, να δημιουργείται αντίστοιχα προστατευτική αξίωση και προς τους ιδιώτες. Μόνο το κράτος υποχρεούται συνταγματικά, όχι μόνο να σέβεται, αλλά και να προστατεύει την ανθρώπινη ζωή λαμβάνοντας τα αναγκαία για αυτό το σκοπό μέτρα. Ως προς τους ιδιώτες η θεωρία⁶¹ δεν επιφυλάσσει δέσμευση από την προστατευτική λειτουργία του δικαιώματος της ζωής (όπως και σε κάθε δικαίωμα άλλωστε) σε επίπεδο Συντάγματος. Είναι στην ευχέρεια του κοινού νομοθέτη να θεσπίσει διατάξεις προς το σκοπό αυτό, όπως, επί παραδείγματι, η ΠΚ307, που ρυθμίζει την παράλειψη λύτρωσης από κίνδυνο ζωής⁶².

Τέλος, με τη διασφαλιστική του διάσταση, το δικαίωμα της ζωής εκφράζεται ως αξίωση προστασίας του φορέα του από την οικονομική ανάγκη με την παροχή των ελάχιστων εκείνων μέσων για την ίδια επιβίωση του ανθρώπου

⁵⁸ Κλασικό είναι το παράδειγμα του γιατρού, που με τη βία παίρνει αίμα από ανύποπτο διαβάτη, χρησιμοποιώντας τον ως «κονσέρβα αίματος» για να σώσει τραυματία.

⁵⁹ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 402-406

⁶⁰ Είναι, λοιπόν, αστήρικτη η άποψη ότι το δικαίωμα της ζωής δεν τριτενεργεί, βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, σελ.239-240

⁶¹ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 404-405

⁶² Κατά την ΠΚ 307 «Όποιος με πρόθεση παραλείπει να σώσει άλλον από κίνδυνο ζωής, αν και μπορεί να το πράξει χωρίς κίνδυνο της δικής του ζωής ή υγείας τιμωρείται με φυλάκιση ενός έτους».

(Existenzminimum)⁶³. Η κρατούσα στη θεωρία άποψη δέχεται με συστηματική ερμηνεία την κατοχύρωση του διασφαλιστικού αυτού περιεχομένου του δικαιώματος της ζωής από το ισχύον Σύνταγμα⁶⁴.

E) Άσκηση

Στο πεδίο της άσκησης στοιχείο που διαφοροποιεί το δικαίωμα της ζωής από τα υπόλοιπα δικαιώματα είναι η μη εφαρμογή των γενικών οριοθετικών ρητρών που προβλέπονται στο άρθρο 5§1 Σ, και σύμφωνα με άποψη μέρους της θεωρίας⁶⁵, εφαρμόζονται καταρχήν σε όλα τα συνταγματικά δικαιώματα. Οι ρήτρες αυτές (συνταγματική νομιμότητα, κοινωνικότητα, χρηστά ήθη) φαίνεται ότι τόσο προς το περιεχόμενο όσο και προς την οριοθετική τους λειτουργία αντιβαίνουν στη νομική φύση του δικαιώματος της ζωής, η άσκηση του οποίου δεν αντιβαίνει, σχεδόν εξ ορισμού στα χρηστά ήθη, στα δικαιώματα των άλλων ή στη συνταγματική νομιμότητα⁶⁶.

II) Το δικαίωμα στο θάνατο

A) Η κατοχύρωση του δικαιώματος

Στο άνωθεν κεφάλαιο εξετάστηκε η δυνατότητα κατοχύρωσης του λεγόμενου δικαιώματος στο θάνατο στο άρθρο 5§2 Σ και κατέστη σαφές ότι κάτι τέτοιο είναι στην καλύτερη περίπτωση ιδιαίτερα προβληματικό, στη χειρότερη, νομικά παράδοξο και ερμηνευτικά αθεμελίωτο⁶⁷.

⁶³ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 238

⁶⁴ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 406

⁶⁵ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Ημίτομος Ι, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 170επ. και, κυρίως σελ.176 με τις εκεί υποσημειώσεις για τη λογική σχέση γενικού προς ειδικό.

⁶⁶ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, Ειδικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Τεύχος ΙΙ, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2007, σελ. 406

⁶⁷ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 197-198 και Α. Ράικο, ό.π., σελ. 34

Η άποψη που θέλει το δικαίωμα του θανάτου να ερείδεται στο δικαίωμα της ζωής μόνο ως ακραία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δε συνεπάγεται την ταυτόχρονη παραδοχή ότι δικαίωμα στο θάνατο δεν αναγνωρίζεται στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης σε συνταγματικό, τουλάχιστον, επίπεδο (άποψη, που, αν και λιγότερο παράδοξη, βρίσκεται στο άλλο άκρο)⁶⁸.

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές του δικαιώματος στο θάνατο⁶⁹, η καθοριστική διάταξη του Συντάγματος για την κατοχύρωση του δικαιώματος αυτού είναι το άρθρο 5§1 Σ. Η διάταξη αυτή κρίνεται εφαρμοστέα λόγω έλλειψης ειδικής διάταξης και χαρακτηρίζεται ως επικουρικής εφαρμογής, πλην, όμως, αδιαμφισβήτητου κανονιστικού περιεχομένου. Το άρθρο 5 και κυρίως η διάταξη της πρώτης παραγράφου αποτελεί τη γενική διάταξη, η οποία κατοχυρώνει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας. Σύμφωνα με αυτήν: «Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».

Μερικότερη έκφραση, λοιπόν, του δικαιώματος της προσωπικής αυτοδιάθεσης παρουσιάζεται η απόφαση του ανθρώπου για την αυτοκαταστροφή στα πλαίσια του αυτοκαθορισμού του (Selbstverwirklichung)⁷⁰. Η απόφαση αυτή χαρακτηρίζεται ως η «τελική και πλέον προσωπική απόφαση του καθενός»⁷¹. Για την κατανόηση του δικαιώματος στο θάνατο, απαραίτητη είναι η αντίληψη της γενικής ρήτρας του άρθρου 5§1 ως «γενικού δικαιώματος ελευθερίας»⁷², που συμπληρώνει τη συνταγματική προστασία δικαιωμάτων που δεν προβλέπονται ειδικά στο ισχύον Σύνταγμα. Μολονότι τα προστατευτέα έννομα αγαθά (εδώ ο θάνατος) μπορούν να διατηρούν τη σχετική αυτονομία τους, αυτό δεν κωλύει τη συνταγματική τους

⁶⁸ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 402

⁶⁹ Βλ. Α. Μάνεση, *Συνταγματικά Δικαιώματα, Ατομικές ελευθερίες α'*, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσ/νίκη, 1982, σελ. 119, Π.Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, σελ. 1143-1145 και Α. Ράικο, *ό.π.*, σελ. 78-79

⁷⁰ Βλ. Α. Eser, *Ιατρικό καθήκον διατηρήσεως της ζωής και διακοπή θεραπείας*, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986, σελ. 49

⁷¹ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, *ό.π.*, σελ. 81 και Α. Μάνεση, *ό.π.*, σελ.117, ο οποίος αναφέρει ρητά ως παράδειγμα προστασίας του άρθρου 5§1 Σ το δικαίωμα στο θάνατο.

⁷² Βλ. Α. Ράικο, *ό.π.*, σελ. 196

κάλυψη από τη διάταξη του άρθρου 5§1 Σ. Το γεγονός ότι παρόμοια κάλυψη του δικαιώματος στο θάνατο δεν αποτελούσε σκοπό της ρύθμισης από το συνταγματικό νομοθέτη της συγκεκριμένης ιστορικά περιόδου δεν παίζει κανένα ρόλο, αφού η αντικειμενική-τελλολογική ερμηνεία ενός κανόνα δικαίου κρίνεται υπερισχύουσα της αντίστοιχης υποκειμενικής-ιστορικής από την κρατούσα στη σύγχρονη θεωρία άποψη. Συνεπώς, εδώ εξεταστέα δεν είναι η βούληση του συντακτικού νομοθέτη, αλλά το εάν και κατά πόσο είναι δυνατή η υπαγωγή του δικαιώματος στο θάνατο στη διάταξη του άρθρου 5§1 Σ με αντικειμενικά κριτήρια.

Από τα παραπάνω προκύπτει πως το δικαίωμα στο θάνατο είναι μια ιδιαίτερη εκδήλωση του γενικού δικαιώματος επί της προσωπικότητας (όπως και το δικαίωμα στο όνομα, την τιμή και την εικόνα του προσώπου)⁷³. Κατ' αναλογία της σχετικής ανάπτυξης για το δικαίωμα της ζωής⁷⁴ πρέπει να γίνει δεκτό ότι φορείς του δικαιώματος στο θάνατο είναι όλα τα φυσικά πρόσωπα ανεξαρτήτως «εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων», όχι, όμως, και τα νομικά πρόσωπα (δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου). Προσδιορίζοντας εννοιολογικά το προστατευόμενο έννομο αγαθό του θανάτου (ή ορθότερα της επιλογής του προσώπου να θέσει τέλος στη ζωή του) διαπιστώνουμε ότι ο θάνατος ορίζεται αρνητικά σε αναφορά πάντα με τη ζωή: εκεί που σταματά το έννομο αγαθό της ζωής, και η προστασία του, αρχίζει ο θάνατος, ιδωμένος όχι ως απλό βιολογικό φαινόμενο αλλά ως δικαιική αξιολόγηση της πραγματικότητας και αναζήτηση του κοινωνικού «δέοντος». Με άλλα λόγια, το χρονικό σημείο έναρξης του θανάτου συμπίπτει και ταυτίζεται με το χρονικό σημείο λήξης της ζωής⁷⁵.

Βασική μορφή εξουσίας που απορρέει από το δικαίωμα στο θάνατο είναι η θετική μορφή-εκδήλωσή του, η παροχή, δηλαδή, στον κάθε φορέα του δικαιώματος της δυνατότητας να επιλέξει το θάνατο. Αρνητικού περιεχομένου εξουσία δεν κρίνεται σκόπιμο να κατοχυρωθεί, καθώς οι φορείς του δικαιώματος στο θάνατο είναι και ταυτόχρονα φορείς του δικαιώματος στη ζωή με συνέπεια η απόφασή τους

⁷³ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 117

⁷⁴ Βλ. παραπάνω, σελ. 13

⁷⁵ Για το χρονικό σημείο λήξης της ζωής, βλ. παραπάνω, σελ. 18

για «μη-θάνατο» (με άλλα λόγια, για διατήρηση στη ζωή) να προστατεύεται επαρκώς από το άρθρο 5§2 Σ.

Άμα τη κατοχυρώσει του εν λόγω δικαιώματος στο θάνατο πρέπει να γίνει δεκτή η αμυντική, προστατευτική και λειτουργική του διάσταση. Δεν είναι ορθό, επομένως, το υποστηριζόμενο από μέρος της θεωρίας, πως «η αξίωση του ατόμου να πεθάνει έχει αποκλειστικά αμυντικό περιεχόμενο και συνιστάται στην απόκρουση μόνο των κρατικών επεμβάσεων που θα ματαίωναν την πρόθεση του προσώπου να θέσει τέρμα στη ζωή του»⁷⁶. Αντιθέτως, το δικαίωμα του θανάτου, όπως και κάθε άλλο δικαίωμα, θα πρέπει να θεωρήσει ότι αναπτύσσει αμυντική ενέργεια κατά του κράτους και κατά των ιδιωτών εκφραζόμενη ως αξίωση αποχής από ενέργειες που προσβάλλουν την επιλογή του εκάστοτε φορέα για την αυτοκαταστροφή του. Επιπροσθέτως, όμως, το δικαίωμα του θανάτου έχει και προστατευτική προς το κράτος μόνο (όχι τους ιδιώτες) κατευθυνόμενη ενέργεια. Αφού το άτομο μπορεί και αξιώνει το σεβασμό της επιλογής στο θάνατο από το κράτος και τους ιδιώτες, εύλογο γίνεται να μπορεί να αξιώσει (μόνο, όμως από το κράτος) τη λήψη μέτρων για την ανεμπόδιστη άσκηση του αντίστοιχού του δικαιώματος. Τέλος, τουλάχιστον ως προς τη διεκδικητική του έκφραση (και όχι εξασφαλιστική) θα πρέπει να γίνει δεκτή και η κατοχύρωση του διασφαλιστικού περιεχομένου του δικαιώματος στο θάνατο⁷⁷.

B) Άρνηση του δικαιώματος στο θάνατο και η αντίκρουσή της

Κατά της θεμελίωσης του δικαιώματος στο θάνατο από το ισχύον Σύνταγμα έχει διατυπωθεί πληθώρα αντεπιχειρημάτων, που ως προς το εύρος και το περιεχόμενό τους ποικίλουν από απλές δικαιοπολιτικές θεωρήσεις του φαινομένου σε αμιγώς νομικές κατασκευές. Παρακάτω θα διατυπωθούν και θα γίνει προσπάθεια να αντικρουστούν οι σημαντικότερες από αυτές τις θέσεις:

⁷⁶ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 83

⁷⁷ Για το διασφαλιστικό περιεχόμενο των δικαιωμάτων, βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, Σύνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Ημίτομος Ι, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 153-157

α) Αντεπιχειρήματα από το άρθρο 5§2 Σ

Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής δεν αρκούνται στην αδυναμία θεμελίωσης του δικαιώματος στο θάνατο στο εν λόγω άρθρο, αλλά κρίνουν ότι ούτε βάσει του άρθρου 5§1 Σ μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο, καθώς η προστασία του δικαιώματος της ζωής θέτει, λένε, φραγμούς σε αυτό. Κυριότερα επιχειρήματα είναι: i) το απόλυτο της προστασίας της ζωής⁷⁸, ii) η μη ύπαρξη εκδήλωσης του δικαιώματος της ζωής, iii) η αδυναμία παραίτησης από αυτό, iv) η μη ύπαρξη «ανάξια προς το ζειν» ζωής και v) η προστασία της ζωής ως αντικειμενικής αρχής.

i) Τα σχετικά με το απόλυτο της προστασίας της ζωής αναπτύχθηκαν παραπάνω⁷⁹, όπου αποδείχτηκε ότι η εν λόγω προστασία μάλλον ως σχετικοποιημένη θα πρέπει να χαρακτηριστεί. Συγκεκριμένα, σκοπός της διάταξης του άρθρου 5§2 δε φαίνεται να είναι η απαγόρευση αυτοδιάθεσης της ζωής (διάθεσης από τον ίδιο το φορέα της).

ii), iii) Για τη δυνατότητα επίκλησης της αρνητικής εκδήλωσης του δικαιώματος της ζωής καθώς και τη δυνατότητα παραίτησης από αυτό έχει γίνει αναφορά στο προηγούμενο κεφάλαιο⁸⁰. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι στο πλαίσιο εφαρμογής όλων των συνταγματικών διατάξεων, ως ενιαίο σύνολο, αποκλείεται η κατοχύρωση του δικαιώματος στο θάνατο, από κάποια άλλη διάταξη, και δη την Σ 5§1, έστω και αν καταλήγουμε σε διαφορετικό αποτέλεσμα. Αποδοχή της άποψης αυτής θα αντέβαινε στον κανόνα της «συνταγματικότητας όλων των διατάξεων του Συντάγματος».

iv) Η ανυπαρξία ζωής «ανάξιας προς το ζειν» κατά τη διατύπωση των Binding / Hoche⁸¹ καίτοι αποτέλεσε το ιδεολογικό θεμέλιο για τη χιτλερική πολιτική ανάδειξη της καθαρότητας της αρείας φυλής, δε μπορεί να χαρακτηριστεί νομικό επιχείρημα, αντιτάξιμο στην προοπτική κατοχύρωσης του δικαιώματος στο θάνατο. Θα πρέπει,

⁷⁸ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, Ειδικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ΄ - Τεύχος ΙΙ, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2007, σελ. 403

⁷⁹ Βλ. παραπάνω, σελ. 19

⁸⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 19

⁸¹ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 181

λοιπόν, σε νομικό επίπεδο να εγκαταλειφθεί αυτό το, συχνά απαντώμενο, συνθηματικής μορφής και μάλλον φιλοσοφικής φύσεως επιχείρημα.

ν) Το κυριότερο επιχείρημα εναντίον του δικαιώματος στο θάνατο, χωρίς σοβαρό αντίλογο στη θεωρία, είναι η κατοχύρωση της ζωής όχι μόνο ως υποκειμενικού δικαιώματος αλλά και ως συνταγματικής αντικειμενικής αρχής, που υπερισχύει της εκάστοτε βούλησης του κάθε φορέα⁸². Έτσι, υποστηρίζεται πως ακόμα και αν ο φορέας του δικαιώματος επιθυμεί να απαλλαγεί από αυτό, καταλύοντας το ουσιαστικό του περιεχόμενο, η αντικειμενική πια προστασία της ζωής ως θεσμού της έννομης τάξης και της κοινωνίας «υποχρεώνει το άτομο να ζει», περιορίζοντας, έτσι, θεμιτά το δικαίωμα στο θάνατο ως έκφρασης της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του ατόμου.

Το επιχείρημα αυτό φαίνεται εύλογο, παραβλέπει, εντούτοις, δύο σημαντικά ζητήματα. Αφενός, μεταφέρει τη συζήτηση από το πεδίο της κατοχύρωσης του δικαιώματος στο θάνατο στο πεδίο του περιορισμού του βάσει αντικειμενικής αρχής (θεσμός ζωής). Για να προχωρήσουμε, όμως, στο δεύτερο πεδίο θα πρέπει να έχουμε δώσει καταφατική απάντηση στο πρώτο -το οποίο ζητείται στην παρούσα εργασία. Αφετέρου, το επιχείρημα αυτό φαίνεται να αγνοεί ότι ζήτημα θεμιτού περιορισμού οποιουδήποτε δικαιώματος τίθεται μόνο στο ειδικό πεδίο, δηλαδή τις ειδικές κυριαρχικές (π.χ. δημοσιοϋπαλληλική, ποινική) ή διαπροσωπικές (π.χ. οικογενειακές, συμβατικές) σχέσεις⁸³. Αντιθέτως, στις γενικές κυριαρχικές ή διαπροσωπικές σχέσεις, όπου σύγκρουση υποκειμενικού δικαιώματος (Σ 5§1) και αντικειμενικής αρχής (Σ 5§2) δεν νοείται, οποιοδήποτε περιορισμός είναι απαγορευμένος και θεωρείται ευθείας προσβολή του δικαιώματος. Στο γενικό πεδίο επιτρέπονται μόνο οριοθετήσεις (βλ. παρακάτω υπό β)⁸⁴.

Με αυτά τα δεδομένα τίθεται το εξής ερώτημα: ο άνθρωπος που επιθυμεί να θέσει τέρμα στη ζωή του εφαρμόζοντας το δικαίωμα της Σ 5§1 εναντίον της αρχής

⁸² Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, *Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;*, Υπεράσπιση 1994, σελ. 525επ.

⁸³ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Γενικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Ημίτομος Ι, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 53επ. και 195επ.

⁸⁴ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 56, όπου το γενικό πεδίο χαρακτηρίζεται ως η περιοχή της «οριοθετούμενης ελευθερίας».

της ζωής (Σ 5§2) τελεί σε γενική ή ειδική κυριαρχική σχέση με το κράτος; Η απάντηση δίνεται μέσω τριών κριτηρίων : του υποκειμενικού, του χρονικού και του ουσιαστικού⁸⁵. Το δικαίωμα στο θάνατο αφορά όλους τους ανθρώπους ως φορείς συνταγματικών δικαιωμάτων στο πλαίσιο της σχέσης κράτους – πολίτη (υποκειμενικό κριτήριο), μιας σχέσης διαρκούς και τακτικής (χρονικό κριτήριο). Συνεπώς, η απάντηση που πρέπει να δοθεί στο παραπάνω ερώτημα είναι ότι η σχέση κράτους - πολίτη εμπίπτει στο γενικό πεδίο, το οποίο αποτελεί τον κανόνα (ουσιαστικό κριτήριο) και όπου κάθε περιορισμός δικαιώματος είναι αδιανόητος. Το, κατά τα άλλα, λοιπόν, σπουδαίο επιχείρημα της πρόσκρουσης στην αντικειμενική προστασία της ζωής προς άρνηση του δικαιώματος στο θάνατο, δεν θα πρέπει να υπερτιμάται, αλλά να αντιμετωπίζεται με περίσκεψη.

β) Αντεπιχειρήματα από το άρθρο 5§1 Σ

Η αδυναμία περιορισμού του δικαιώματος στο θάνατο στο γενικό πεδίο βάσει του άρθρου 5§2 Σ έστρεψε τη θεωρία σε μία προσπάθεια τουλάχιστον να οριοθετήσει το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (Σ 5§1) και με τον τρόπο αυτό να αποτρέψει την υπαγωγή στο εν λόγω άρθρο του δικαιώματος στο θάνατο. Η οριοθέτηση αυτή, που γίνεται στο πλαίσιο της γενικής κυριαρχικής σχέσεως κράτους - πολίτη, επικαλείται: i) το δημόσιο συμφέρον⁸⁶, ii) τα χρηστά ήθη και iii) την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος.

i) Υποστηρίζεται ότι το δικαίωμα στο θάνατο είναι ασύμβατο με το δημόσιο συμφέρον της προστασίας της ζωής, των δημοσιογραφικών αναγκών της χώρας και της δημόσιας υγείας. Ωστόσο, η προστασία της ανθρώπινης αξίας (Σ 2§1) απαγορεύει τη μετατροπή του πολίτη από σκοπό σε μέσο για την εξυπηρέτηση οποιουδήποτε δημοσίου συμφέροντος, ακόμα και του πιο αγαθού (π.χ. δημογραφική πολιτική του κράτους). Άλλωστε, η έννοια του δημοσίου συμφέροντος όχι μόνο δεν αναφέρεται στην αποκλειστική απαρίθμηση των γενικών οριοθετικών ρητρών του

⁸⁵ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 56

⁸⁶ Βλ. Ι. Φραντζεσκάκη, Ευθανασία και το δικαίωμα στη ζωή και το θάνατο, ΑρχΝ 1988, σελ. 678

άρθρου 5§1 Σ (συνταγματική νομιμότητα, κοινωνικότητα, χρηστότητα)⁸⁷, αλλά και δεν ταυτίζεται με το γενικό συμφέρον του άρθρου 106§2 Σ. Με τη γενική και αόριστη επίκληση μιας τέτοιας έννοιας θα ήταν δυνατός στην πράξη ο ασφυκτικός περιορισμός η και η εξαφάνιση κάθε θεμελιώδους δικαιώματος⁸⁸.

ii) Η γενική οριοθετική ρήτρα της χρηστότητας δεν θα πρέπει να νοηθεί ως άλλη έκφραση για την ηθική της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα στο ελληνικό δίκαιο, η οποία, παρεμπιπτόντως επικρίνει την αυτοκτονία. Τα χρηστά ήθη, επομένως δεν καθορίζονται αξιολογικά, αλλά χαρακτηρίζονται εμπειρικά ως ο δείκτης της κυρίαρχης κοινωνικής ηθικής, όπως αυτή διαμορφώνεται στις συνειδήσεις των ανθρώπων και ελέγχεται ως προς τα άκρα όριά του από το δικαστή⁸⁹. Η κρίση, όμως, για την κοινωνική αποδοχή ή μη του δικαιώματος στο θάνατο (και ειδικότερα της ευθανασίας) είναι καθαρά κοινωνιολογικής υφής και δεν θα απασχολήσει την παρούσα εργασία. Εδώ, θα αρκεστούμε απλά στη διατύπωση της άποψης ότι ακόμα και αν δεν γίνεται ευρέως δεκτό το δικαίωμα στο θάνατο από την ελληνική κοινωνία, τουλάχιστον το ενδεχόμενο κατοχύρωσής του σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις δεν απορρίπτεται άνευ ετέρου.

iii) Τέλος, μέρος της θεωρίας⁹⁰ δέχεται πως η άσκηση του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (Σ 5§1), εφόσον κατευθύνεται στην αυτοκαταστροφή του φορέα του είναι καταχρηστική, δηλαδή νομότυπη, αλλά υπερβολική και για τούτο μη ανεκτή από την έννομη τάξη (Σ 25§3) άσκηση του εν λόγω δικαιώματος⁹¹. Η άποψη, όμως, αυτή αποτελεί μια κλασική *petitio principii*⁹², γιατί θεωρεί ως δεδομένο το ζητούμενο στην παρούσα προβληματική, δηλαδή το σκοπό του δικαιώματος του άρθρου 5§1.

⁸⁷ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, *ό.π.*, σελ. 76-77

⁸⁸ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 186, Α. Μάνεση, *ό.π.*, σελ. 137 και Α. Ράικο, *ό.π.*, σελ. 159

⁸⁹ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, *ό.π.*, σελ. 78-79 και Α. Μάνεση, *ό.π.*, σελ. 62. Αντίθετος ο Α. Ράικος, *ό.π.*, σελ. 167

⁹⁰ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, *ό.π.*, σελ. 531

⁹¹ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *ό.π.*, σελ. 188επ. και Ι. Μανωλεδάκη, *ό.π.*, σελ. 531, όπου υποστηρίζεται ότι η άσκηση αυτή έρχεται σε προφανή αντίθεση με τον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σκοπό του δικαιώματος.

⁹² *Petitio principii* ή κυκλικός ορισμός (*Zirkeldefinition*) είναι η περίληψη του *definiendum* στο *definiens*.

Κατά της κατοχύρωσης του δικαιώματος στο θάνατο προβάλλεται και το συναφές με τα παραπάνω επιχειρήματα του φόβου των καταχρήσεων σε περίπτωση που ένα τέτοιο δικαίωμα αρχίζει να εφαρμόζεται ευρέως. Πρόκειται, βέβαια, περί επιχειρήματος που αφορά κυρίως το νομοθέτη και όχι τον εφαρμοστή του δικαίου ή το νομικό επιστήμονα. Η προσφορότητα μιας διάταξης νόμου για την εκπλήρωση ενός σκοπού και οι εγγενείς σε αυτήν κίνδυνοι δεν αποτελούν μέλημα της νομικής επιστήμης, η οποία είναι επιφορτισμένη με μια *de lege lata* διερεύνηση του περιεχομένου της μακριά από δικαιοπολιτικές (*de lege ferenda*) κρίσεις και υπερβολικές ηθικές προϋδεάσεις⁹³. Σε κάθε περίπτωση, τίθεται το ερώτημα τι θα συνέβαινε αν με το πρόσχημα του φόβου της κατάχρησης (πραγματικός κίνδυνος που ενυπάρχει σε όλα σχεδόν τα συνταγματικά δικαιώματα) αρνείτο ερμηνευτικά η θεωρία όλα τα δικαιώματα για τα οποία δεν υπάρχει ρητή αναφορά στο Σύνταγμα.

γ) Αντεπιχειρήματα από το άρθρο 2§1 Σ

Διατυπώνεται η άποψη ότι το άρθρο 5§1 Σ δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση του δικαιώματος στο θάνατο, επειδή «τα ανθρώπινα δικαιώματα αποβλέπουν στην αξία του ανθρώπου και της ανθρώπινης ζωής και όχι στην καταρράκωση, εξουθένωση ή καταστροφή της»⁹⁴. Υποστηρίζεται, δηλαδή, πως η αξία του ανθρώπου (άρθρο 2§1 Σ) ως καταστατική αρχή του πολιτεύματος αποτρέπει την έννομη τάξη από το να αναγνωρίσει μέσω της κατοχύρωσης του δικαιώματος στο θάνατο μια διαδικασία αυτοκαταστροφής της (αφού η καταστροφή της ζωής από τον ίδιο το φορέα της προσβάλλει την κοινωνική και βιολογική της υποδομή)⁹⁵. Έτσι, το άρθρο 2§1 Σ απαγορεύει, λένε, στον άνθρωπο να τερματίσει τη ζωή του, όπως απαγορεύει στον ιδιοκτήτη εργοστασίου να καταστρέψει ολοσχερώς το εργοστάσιό του ή όπως απαγορεύει στον κάθε άνθρωπο να παραιτηθεί

⁹³ Δυστυχώς, το επιχειρήματα του φόβου των καταχρήσεων εμφανίζεται σε πολλά εγχειρίδια νομικών επιστημόνων.

⁹⁴ Βλ. Ι. Φραντζεσκάκη, *ό.π.*, σελ. 79

⁹⁵ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, *ό.π.*, σελ. 531

ολοκληρωτικά από το δικαίωμα της προσωπικής του ελευθερίας και να υποβιβαστεί σε όμηρο ή δούλο⁹⁶.

Το αντεπιχείρημα, όμως, αυτό προσδίδει στην ανθρώπινη αξία περιεχόμενο που δεν γίνεται από όλους a priori δεκτό. Το άρθρο 2§1 Σ αποτελεί, βέβαια, γενική αρχή σε σχέση με το ειδικότερο άρθρο 5§1 Σ, στου οποίου, τελικά, την οριοθέτηση και συμβάλλει. Εντούτοις, ούτε εδώ αποφεύγεται το λογικό σφάλμα της λήψης του αιτουμένου, καθώς απορρίπτεται a priori το ζητούμενο, δηλαδή το ενδεχόμενο η επιλογή του θανάτου να αποτελεί άσκηση του ομώνυμου δικαιώματος, αλλά, αντίθετα, κάτι τέτοιο εκλαμβάνεται ως οριστική απώλεια κάθε δικαιώματος (π.χ. δουλεία). Εξάλλου, σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δυνατόν η ανθρώπινη αξία να αποτελεί και αυτή τη βάση για την κατοχύρωση του δικαιώματος στο θάνατο: π.χ. όταν ανιάτως πάσχων, που η έλλειψη της συνείδησής του τον εμποδίζει να εκφράσει τη βούλησή του σχετικά με τον αυτοκαθορισμό του, έχει φτάσει στο τελικό στάδιο της ασθένειάς του, τότε, ενδεχομένως, η διατήρηση στη ζωή να αντιβαίνει στην ανθρώπινη αξία και το δικαίωμα στο θάνατο να προβάλλει ως επιταγή του ίδιου του άρθρου 2§1 Σ, που την προστατεύει⁹⁷.

δ) Αντεπιχειρήματα από τον ορισμό του δικαιώματος⁹⁸

Ο Windscheid προσδιόρισε το δικαίωμα ως την εξουσία που παρέχει το δίκαιο στο πρόσωπο. Ο Jehring, τονίζοντας το τελολογικό στοιχείο, όρισε το δικαίωμα ως το συμφέρον, που προστατεύεται από το δίκαιο. Τέλος, ο Regelsberger συνένωσε τους δύο παραπάνω ορισμούς και όρισε το δικαίωμα ως εξής: «Δικαίωμα είναι η εξουσία που απονέμεται από το δίκαιο στο πρόσωπο για την ικανοποίηση βιοτικού συμφέροντος». Υποστηρίζεται, εν προκειμένω, ότι το δικαίωμα του θανάτου ούτε αποτελεί παρεχόμενη από την έννομη τάξη εξουσία ούτε οδηγεί στην πραγμάτωση βιοτικού συμφέροντος του ανθρώπου (συμφέρον και θάνατος για το ίδιο πρόσωπο είναι έννοιες ασύμβατες). Μάλιστα, επισημαίνεται, ότι ο άνθρωπος ως κοινωνικό όν

⁹⁶ Για τα παραδείγματα αυτά, βλ. αντί πολλών Ι. Μανωλεδάκη, ό.π., σελ. 526-527

⁹⁷ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 83-84 και Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 146επ.

⁹⁸ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, ό.π., σελ. 525επ.

δεν ζει μόνος του ανάμεσα σε άλλους, αλλά ζει ως προς αυτούς (als-sein) και μαζί τους (mit-sein). Δεν έχουμε, δηλαδή, να κάνουμε με άτομο, όπως φιλελευθεριστικές αντιλήψεις διατείνονται, αλλά με πρόσωπο κοινωνικά υποστατό και ως τέτοιο συνταγματικά προστατευόμενο.

Η άποψη αυτή, αν και αρκετά πειστική, κρίνεται εσφαλμένη λόγω της προβληματικής της αφετηρίας από ένα και μόνο ορισμό. Η χρήση ενός ορισμού, όπως αυτού του δικαιώματος, που ανήκει στην παραδοσιακή νομική θεωρία, για να κριθεί ένα τόσο σύγχρονο και διαρκώς ανανεούμενο από την επικαιρότητα ζήτημα (το ζήτημα της κατοχύρωσης του δικαιώματος στο θάνατο) αντίκειται στους στόχους, που ένας ορισμός μπορεί να έχει. Συγκεκριμένα, στόχος κάθε ορισμού πρέπει να είναι η αποτύπωση μιας θεωρίας ως προς τα βασικά της σημεία και κατά τρόπο συνοπτικό, ούτως ώστε να εξυπηρετείται η εύκολη και άνευ περιττών επαναλήψεων αναφορά στην εκάστοτε θεωρία. Με άλλα λόγια, ο ορισμός είναι το αποτέλεσμα μιας θεωρίας, την οποία απηχεί και αντιπροσωπεύει και της οποίας τα λάθη και τα μειονεκτήματα αφεύκτως φέρει. Δεν μπορεί και δεν πρέπει, συνεπώς, να χρησιμοποιείται ως «λυδία λίθος» για την εξέταση ζητημάτων, τα οποία η θεωρία στην οποία ανήκει ενδεχομένως να αγνοούσε κατά το χρόνο διατύπωσής της. Ο ορισμός είναι ορθός και εφαρμοστέος μόνο αν η θεωρία, που τον προβλέπει είναι ορθή και εφαρμοστέα στη συγκεκριμένη περίπτωση. Για παράδειγμα, στο υπό εξέτασιν ζήτημα, μπορεί ο θάνατος να μην πραγματώνει βιοτικό συμφέρον, αλλά, επίσης, μπορεί και το δικαίωμα στο θάνατο να θέτει την κλασική θεωρία περί δικαιώματος και τον ορισμό, που αυτή παρέχει, υπό αναθεώρηση, θέτοντας το συνολικό πρόβλημα σε νέες βάσεις. Η καινοτομία του εν λόγω δικαιώματος στο χώρο των συνταγματικών δικαιωμάτων δεν πρέπει να απορρίπτεται από την επιστήμη (η οποία, σημειωτέον, δεν αποτελεί πηγή δικαίου), αλλά να θεωρείται ως πρόκληση για τη διαμόρφωση και την αποδοχή νέων νομικών κατασκευών και μορφωμάτων, ικανών να καλύψουν τις απαιτήσεις του ρόλου του δικαίου ως ρυθμιστή της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ως προς το επιχείρημα του κοινωνικού ανθρώπου, πρέπει να σημειωθούν τα εξής: η εν λόγω αρχή ως προερμηνευτική βάση είναι απολύτως θεμιτή και ερειδόμενη στο Σύνταγμα (Σ 25§1 και 106§2)⁹⁹. Όμως, η εφαρμογή της και, κατ' επέκτασιν, η αντιπαραβολή του κοινωνικού προσώπου και του ατόμου με το πρώτο να υπερέχει, πρέπει να γίνεται μόνο σε περιπτώσεις που η ατομική και μεμονωμένη δραστηριότητα έρχεται σε αντίθεση με το συμφέρον της κοινωνίας ως συνόλου οργανωμένου σε κράτος. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν μπορεί να ειπωθεί άνευ ετέρου για την επιλογή ενός ατόμου να θέσει τέρμα στη ζωή του. Η γενική αξιολόγηση του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος δεν μπορεί επ' ουδενί να υποκαθιστά την εξειδικευμένη νομική ερμηνεία του ειδικότερου, στη συγκεκριμένη περίπτωση, άρθρου 5§1 Σ.

ε) Αντεπιχειρήματα από την τιμώρηση των ετεροπροσβολών της ζωής

Αυτοπροσβολή της ανθρώπινης ζωής υφίσταται όταν η άσκηση του δικαιώματος στο θάνατο ενεργείται αποκλειστικά από το φορέα του, ενώ ετεροπροσβολή όταν συμμετέχουν και τρίτοι (π.χ. συνέργεια σε αυτοκτονία, ευθανασία). Επομένως, στην αυτοπροσβολή, υποκείμενο και αντικείμενο της προσβολής συμπίπτουν, ταυτίζονται, κάτι που δεν ισχύει στην ετεροπροσβολή, έστω και αν υφίσταται συναίνεση του παθόντος¹⁰⁰. Τίθεται το ερώτημα: αφού ο άνθρωπος έχει δικαίωμα στο θάνατο, γιατί αυτός που θα τον βοηθήσει να αυτοκτονήσει τιμωρείται βάσει του άρθρου 301 ΠΚ, ενώ ίσα - ίσα αυτός που θα τον εμπόδιζε να αυτοκτονήσει θα έπρεπε να τιμωρείται για παρακώλυση άσκησης από το δικαιούχο συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος του;¹⁰¹

Η απάντηση δίνεται στη βάση διάκρισης αυτοπροσβολής - ετεροπροσβολής¹⁰². Στην πρώτη περίπτωση (αυτοπροσβολή), έχω, ως εκδήλωση του δικαιώματος

⁹⁹ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, Κοινωνικός Ανθρωπισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα, ΝοΒ 28, τεύχ. 8-9 και 10, 1980, σελ. 1834επ.

¹⁰⁰ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 84επ.

¹⁰¹ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, ό.π., σελ. 529-530

¹⁰² Βλ. Γ. Πανούση, Η έννοια του θανάτου στο ποινικό δίκαιο, ΝοΒ 1978, σελ. 83-84

αυτοκαθαρισμού, όχι απλώς νόμιμη, αλλά συνταγματικά προστατευόμενη πράξη¹⁰³. Αντίθετα, στην περίπτωση της ετεροπροσβολής, η εμπλοκή τρίτων στην αυτοκαταστροφή του ανθρώπου διαφοροποιεί την τελική απάντηση μετά από εμπειρική ad hoc στάθμιση των αντιτιθέμενων συμφερόντων και συγκρουόμενων αξιών (ελευθερία αυτοκαθορισμού έναντι ανθρώπινης ζωής). Συγκεκριμένα, ο Ποινικός Κώδικας απαγορεύοντας τη συμμετοχή σε αυτοκτονία (πολλώ δε μάλλον την ανθρωποκτονία με συναίνεση) δεν απευθύνεται στο φορέα του εννόμου αγαθού. Αυτός μπορεί να ζητά τη θανάτωσή του χωρίς να φέρει ποινική ευθύνη. Αντίθετα, ο νομοθέτης απευθύνεται προς το δράστη¹⁰⁴ της προσβολής και περιορίζει τη δική του ελευθερία, διατηρώντας τον άδικο χαρακτήρα μιας τυποποιημένης ήδη συμπεριφοράς¹⁰⁵.

στ) Αντεπιχειρήματα από το Ποινικό Δίκαιο¹⁰⁶

Η προβολή επιχειρημάτων από το χώρο του Ποινικού Δικαίου, μολοντί απολύτως θεμιτή υπό το πρίσμα της ενότητας της έννομης τάξης, κρίνεται εν προκειμένω προβληματική και τουλάχιστον ανεπαρκής να αντιπαρατεθεί στην ερμηνεία συνταγματικών διατάξεων, που, ως γνωστόν, περιβάλλονται με υπέρτερη έναντι του κοινού νόμου τυπική ισχύ. Μια τέτοια «άνιση» αντιπαραθέση επιχειρημάτων δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ούτε με την προσχηματική επίκληση της γενικής οριοθετικής ρήτρας της συνταγματικής νομιμότητας (Σ 5§1), στην οποία, κατά την κρατούσα γνώμη περιλαμβάνονται και οι σύμφωνοι με το Σύνταγμα νόμοι. Και αυτό, γιατί αποτελεί κατάφωρη λήψη του αιτουμένου να εκλαμβάνουμε κατά τεκμήριο μια οποιαδήποτε διάταξη κοινού νόμου ως συνταγματική (έστω και αν ο νόμος αυτός είναι ο Ποινικός Κώδικας) και στη συνέχεια να επιδιώκουμε βάσει

¹⁰³ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 85, όπου αμφισβητείται ακόμα και ο χαρακτήρας της αυτοπροσβολής ως πράξης.

¹⁰⁴ Βλ. Γ. Πανούση, ό.π., σελ. 84

¹⁰⁵ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 177-178

¹⁰⁶ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, ό.π., σελ. 527, όπου ο άδικος χαρακτήρας της αυτοκτονίας συνάγεται από το αξιόποινο της συμμετοχής σε αυτήν κατά το άρθρο 301 ΠΚ, καθώς σύμφωνα με τα άρθρα 46 και 47 ΠΚ δεν νοείται άδικη συμμετοχή χωρίς άδικη κύρια πράξη.

των συμπερασμάτων μας από την εξέταση της εν λόγω διάταξης να περιορίσουμε συνταγματικά δικαιώματα. Άλλωστε, στην εργασία αυτή το δικαίωμα στο θάνατο εξετάζεται μόνο σε συνταγματικό επίπεδο, ενώ η κοινή νομοθεσία λαμβάνεται υπόψιν μόνο για το ειδικότερο ζήτημα της ευθανασίας¹⁰⁷.

ζ) Άλλα αντεπιχειρήματα

Εν κατακλείδι, διατυπώνεται, κυρίως επικουρικά και όχι σωρευτικά¹⁰⁸, η άποψη ότι το θετικό δίκαιο δεν παρέχει λύσεις σε όλα τα θέματα και ότι μεταξύ των περιοχών που αποτελούν για αυτό *terra incognita* συγκαταλέγεται και η επιλογή του ανθρώπου να τερματίσει τη ζωή του. Αυτή η επιλογή θανάτου είναι, σύμφωνα με την άποψη αυτή, κατ' εξοχήν ηθική επιλογή και όχι δικαίως ρυθμιζόμενη ως έγκυρη νομικά βούληση. Ο άνθρωπος, όπως εμφατικά επισημαίνεται, «αυτοκτονεί και επαναστατεί εκτός δικαίου», χωρίς να χρειάζεται να ζητήσει την προηγούμενη άδεια εισαγγελέως για να το πράξει¹⁰⁹. Κατ' επέκτασιν, η προβληματική για το δικαίωμα στο θάνατο εκφεύγει του νομικού ενδιαφέροντος και ανάγεται σε μία καθαρά ηθικής - φιλοσοφικής υφής συζήτηση.

Το επιχείρημα αυτό, ωστόσο, ερίζεται σφόδρα ως προς τη βάση του σε επίπεδο φιλοσοφίας του δικαίου (ζήτημα που εκφεύγει των αναγκών του παρόντος πονήματος). Συγκεκριμένα (αλλά και ενδεικτικά), εξίσου εύλογη κρίνεται και η αντίθετη άποψη, σύμφωνα με την οποία όσα ζητήματα δεν ρυθμίζει το δίκαιο μάλλον αποφεύγει να τα ρυθμίσει και κατ' ουσίαν αν δεν τα απαγορεύει ρητά, τότε τα επιτρέπει (θετική ρύθμιση μέσω ανυπαρξίας ειδικής απαγόρευσης). Σε κάθε περίπτωση, το αντεπιχείρημα που προεξετέθη, καίτοι χρησιμοποιείται επικουρικά, έρχεται σε αντίθεση με τα υπόλοιπα επιχειρήματα της θέσης που το διατυπώνει¹¹⁰

¹⁰⁷ Βλ. παρακάτω, σελ. 44επ.

¹⁰⁸ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, ό.π., σελ. 532

¹⁰⁹ Βλ. Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, Σειρά: Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής. Τ. 3. Διεύθυνση σειράς: Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. Συμεωνίδου - Καστανίδου, εκδ. Αντ. Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, σελ. 167

¹¹⁰ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, ό.π., σελ. 532

(επιχειρήματα που απορρίπτουν το δικαίωμα στο θάνατο μέσα στο σύστημα του δικαίου και όχι έξω από αυτό), καθώς αρνείται τη βάση τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ευθανασία

1) Έννοια και μορφές της ευθανασίας

Ετυμολογική προσέγγιση¹¹¹. Το ουσιαστικό ευθανασία, με τη σημασία «ανώδυνη επίσπευση του θανάτου προσώπου πάσχοντος από επώδυνη ανίατη ασθένεια», αποτελεί αντιδάνειο, δηλαδή δάνειο από άλλη γλώσσα, η οποία, όμως, με τη σειρά της, είχε επίσης δανειστεί τη λέξη ή τα συστατικά της από προγενέστερη περίοδο της Ελληνικής. Πρόκειται για τη μεταφορά στη Νέα Ελληνική του αγγλικού όρου euthanasia (< αρχ. ελλ. ευ - θανάσιος), που χρησιμοποίησε ο Άγγλος φιλόσοφος Roger Bacon δίνοντας την ανωτέρω σημασία. Στην Αρχαία Ελληνική το ουσιαστικό ευθανασία σήμαινε «ευτυχισμένος, ήρεμος, ανώδυνος θάνατος» και αποτελούσε κανονικό παράγωγο του επιθέτου ευ - θανάσιος, δηλαδή «αυτός που πεθαίνει εύκολα, ευτυχισμένα» [< ευ (καλά, ωραία) + θανάσιος].

Ορισμός ευθανασίας. Οποιαδήποτε προσπάθεια προσέγγισης του αληθούς περιεχομένου της έννοιας της ευθανασίας προσκρούει στην ανυπαρξία σχετικού νομοθετικού ορισμού. Πράγματι το Ελληνικό Σύνταγμα και η κοινή νομοθεσία τυπικά αγνοούν ακόμα και τον όρο της ευθανασίας, εκτός αν πρόκειται για τη θανάτωση ζώων¹¹². Το δεδομένο αυτό καθιστά δυσχερή την αναζήτηση κρίσιμων στοιχείων του ορισμού της ευθανασίας και εμπεριέχει τον κίνδυνο αυθαίρετων προσωπικών εκτιμήσεων, η ευρύτητα των οποίων δύσκολα μπορεί να ελεγχθεί. Εντούτοις, η ύπαρξη κριτηρίων και προερμηνευτικών βάσεων όπως «η φύση του

¹¹¹ Βλ. Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τ. 25, Αθήνα, 1984, σελ. 97

¹¹² Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 103-104, Ε. Καράμπελα, Η ευθανασία, ΠοινΧρον. ΛΣΤ, σελ. 539 και ν. 1197/1981 περί προστασίας ζώων.

πράγματος»¹¹³, αλλά και οι απόψεις της θεωρίας επί άλλων παραπλήσιων ζητημάτων ανοίγουν το δρόμο για μια διαλεκτική, και όχι απόλυτη, έρευνα κάθε δυνατού περιεχομένου του εν λόγω όρου.

Για να αποφανθούμε τι είναι η ευθανασία θα πρέπει πρώτα να διακριβώσουμε τι δεν είναι ευθανασία. Μείζονος σημασίας είναι η χωροχρονική τοποθέτηση¹¹⁴ της εν λόγω έννοιας προς αποφυγήν συγχύσεων με άλλες παρεμφερείς έννοιες. Συγκεκριμένα, το περιεχόμενο της ευθανασίας οριοθετείται από το φαινόμενο του θανάτου, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω¹¹⁵. Έτσι, για την ευθανασία γίνεται λόγος μόνο εφόσον ο εκάστοτε ασθενής βρίσκεται στη ζωή, έστω και σε κωματώδη κατάσταση και συνδεδεμένος με μηχανήματα τεχνητής διατήρησης στη ζωή, ακόμα και όταν δεν αισθάνεται κανένα πόνο ούτε η επέλευση του θανάτου είναι επικείμενη. Αντίθετα, άνθρωπος με αμετάκλητη διακοπή της πνευμονικής ή καρδιακής του λειτουργίας ή με ανακοπή των εγκεφαλικών του λειτουργιών δεν μπορεί να υποστεί ευθανασία.

Ορισμοί της ευθανασίας, που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί, ποικίλουν ως προς τα απαραίτητα συστατικά στοιχεία της εν λόγω έννοιας: άλλοτε ως «σύντμηση της επιθανάτιου αγωνίας του επωδύνως θνήσκοντος»¹¹⁶, άλλοτε ως «πρόκληση εξ οίκτου ανώδυνου σωματικά και ψυχικά θανάτου σε ανθρώπους που βρίσκονται στο τελικό στάδιο ανίατης ασθένειας ή βαρύτατου τραυματισμού ύστερα από προσωπική τους επιθυμία»¹¹⁷ και άλλοτε ως «η δια τεχνικών μέσων και κατά κανόνα ανώδυνος επιτάχυνση του θανάτου ανιάτως πάσχοντος και δεινώς υπό αλγηδόνων τυραννουμένου»¹¹⁸, η ευθανασία φαίνεται να διακρίνεται από τη γενικότερη έννοια της ανθρώπινης ζωής και να ταυτίζεται με την επίσπευση του

¹¹³ Βλ. Α. Γ. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Ημίτομος Ι*, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 25

¹¹⁴ Βλ. Γ. Μπέκα, *Η προστασία της ζωής και της υγείας στον ποινικό κώδικα*, εκδ.Π.Σάκκουλα, Δίκαιο και οικονομία, Αθήνα 2004, σελ. 26

¹¹⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 17επ.

¹¹⁶ Βλ. Ν. Κ. Ανδρουλάκη, *ό.π.*, σελ. 25

¹¹⁷ Βλ. Ε. Ιάσωνα, *Το πρόβλημα της ευθανασίας*, εκδ.Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σελ. 11

¹¹⁸ Βλ. Κουτσελίνη Αντ. Μιχαλοδημητράκη Μαν., «*Ιατρική Ευθύνη-Γενικά και Ειδικά Θέματα ιατρικής αμέλειας και ιατρικής ευθύνης*», εκδ. Γκούτενμπερκ, Αθήνα 1984, σελ. 139

θανάτου ενός ανθρώπου, που επιστημονικώς τεκμηριωμένα οδεύει προς αυτόν, με σκοπό την άρση του πόνο και της επιθανάτιας αγωνίας του¹¹⁹. Το νόημα του όρου της ευθανασίας προσλαμβάνει ένα εξαιρετικά ευρύ περιεχόμενο. Περιλαμβάνει την καταδώραση ενός ανώδυνου θανάτου σε εκείνους που πεθαίνουν με επώδυνο τρόπο λόγω ασθένειας, ατυχήματος ή γήρατος. Περιλαμβάνει, όμως, επίσης, και τη θανάτωση νεογνών που γεννιούνται με σοβαρά προβλήματα υγείας, ατόμων που έχουν περιέλθει κατά αμετάκλητο τρόπο σε κώμα ή ατόμων που βρίσκονται συνδεδεμένα με μηχανήματα τεχνητής διατήρησης στη ζωή, ακόμα και αν δεν αισθάνονται πόνο ούτε η επέλευση του θανάτου είναι επικείμενη¹²⁰. Συνεπώς, κύρια στοιχεία της ευθανασίας είναι η επίσπευση του θανάτου με τρόπο ανώδυνο και, αν όχι η βεβαιότητα ενός επικείμενου θανάτου, τουλάχιστον η αδυναμία επαναφοράς του ανθρώπου σε μια φυσιολογική ζωή, χωρίς, δηλαδή, χρεία τεχνητής παράτασής της. Απαραίτητη κρίνεται και η ύπαρξη τρίτου προσώπου (π.χ. ιατρός, συγγενής κ. ά.), το οποίο προχωρά στη διενέργεια της ευθανασίας (ετεροπροσβολή). Αντιθέτως, η σύμφωνη γνώμη των ασθενών στις πράξεις ευθανασίας δεν θεωρείται σημαντική για την οριοθέτηση της συγκεκριμένης έννοιας, αν και η εξέταση της συνδρομής της παίζει καθοριστικό ρόλο για τη διακρίβωση της ποινικής ευθύνης του διενεργούντα την ευθανασία. Τα στοιχεία του πόνου, όπως και της προέλευσης αυτού και του θανάτου (ασθένεια, ατύχημα, γήρας) αποτελούν επικουρικές μάλλον, περιπτωσιολογικού χαρακτήρα, διευκρινίσεις της ευθανασίας και δεν μπορούν να αναχθούν σε κρίσιμους εννοιολογικούς της προσδιορισμούς.

Είδη - μορφές ευθανασίας¹²¹. Το να χρησιμοποιούμε τον όρο «ευθανασία» σαν να πρόκειται για μια ενιαία και αδιαφοροποίητη πρακτική, αποτελεί αναντίρρητα λάθος¹²².

¹¹⁹ Βλ. Α. Π. Καίσαρη, «Περί ευθανασίας», εκδ. Αχαϊκές, Πάτρα 1999, σελ.13

¹²⁰ Βλ. Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, Σειρά: Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής. Τ. 3. Διεύθυνση σειράς: Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 137

¹²¹ Βλ. Χ. Τσαϊτουρίδη, ό.π., σελ. 389-394

¹²² Βλ. Α. Πρωτοπαπαδάκη, Ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική, εκδ.Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σελ. 45

Αντίθετα, οι συνθήκες και ο τρόπος διενεργείας της επιτάσσουν, τόσο σε πλαίσιο θεωρητικής αναφοράς στο εν λόγω ζήτημα όσο και σε επίπεδο αντιμετώπισης του προβλήματος της ευθανασίας de lege lata, την εξής διάκριση¹²³ της ευθανασίας σε:

i) κατά κυριολεξία ευθανασία, την παροχή δηλαδή βοήθειας κατά το θάνατο για τη μείωση πόνων, χωρίς, όμως, η πράξη αυτή να συνεπάγεται τη σύντμηση της ζωής. Το είδος αυτό της ευθανασίας σπάνια μνημονεύεται κυρίως λόγω της μειωμένης σημασίας του στον ποινικό χώρο των εγκλημάτων κατά της ζωής.

ii) ενεργητική ευθανασία, η οποία διακρίνεται σε ευθεία και έμμεση

Ευθεία ενεργητική ευθανασία είναι η λήψη μέτρων που επισπεύδουν το θάνατο ενός ατόμου, το οποίο πεθαίνει με αφόρητους πόνους. Έμμεση ενεργητική ευθανασία είναι η καταπολέμηση των πόνων σε άτομα που πάσχουν από ανίατες βαριές ασθένειες που οδηγούν στο θάνατο. Στην πρώτη, λοιπόν, περίπτωση, η πρόκληση του θανάτου προκύπτει ως βέβαιο αποτέλεσμα των ληφθεισών ενεργειών, ενώ στη δεύτερη ως ενδεχόμενη συνέπειά τους.

iii) παθητική ευθανασία, τη μη έναρξη, δηλαδή, ή τη διακοπή μιας θεραπευτικής αγωγής, που θα συνέβαλε στη διατήρηση του ασθενή στη ζωή¹²⁴.

iv) αποσύνδεση ασθενή από μηχανήμα που τον διατηρεί στη ζωή, που ταυτίζεται με ευθεία ενεργητική ευθανασία και

v) «πρόωρη ευθανασία» νεογέννητων που πάσχουν από σοβαρά προβλήματα υγείας, όπως παιδιών που γεννώνται με σοβαρές σωματικές αναπηρίες ή εγκεφαλικές βλάβες.

Εξίσου συχνή είναι η μνεία του είδους της κοινωνικής ή ευγονικής ευθανασίας, όπου η θανάτωση του ανθρώπου (και όχι μόνο του εμβρύου) γίνεται για λόγους ευγονικούς ή κοινωνικούς, χωρίς, βέβαια, η ενέργεια αυτή να συνδέεται με επικείμενο σίγουρο θάνατο και, ακόμα, χωρίς τη συναίνεσή του. Σε αυτή την περίπτωση δεν εξασφαλίζεται στον άνθρωπο - θύμα ένας καλός θάνατος, αλλά

¹²³ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 190επ. και Μ. Π. Μαργαρίτη, Η Ευθανασία, ΕλλΔικ 2000, τεύχ. 5, τ. 41, σελ. 1224-1229

¹²⁴ Βλ. Γ. Μπέκα, ό.π., σελ. 28-29

«προσφέρεται ο θάνατος αντί μιας άθλιας ζωής»¹²⁵, η οποία, ως τέτοια, καταντά επαχθής όχι μόνο για το ίδιο το άτομο αλλά και για όλους τους άλλους (την κοινωνία, την οικογένεια κτλ.). Τα κριτήρια, εδώ, της θανάτωσης είναι αυτά της κοινωνικής βλάβης - οφέλους καθώς και διάφορες εθνικές - πολιτικές σκοπιμότητες.

Επίσης, γίνεται λόγος για δυσθανασία και ορθοθανασία¹²⁶ -με τη συνακόλουθη, αλλά αδιάφορη για το τμήμα αυτό της αναπτύξεως, διάκριση σε εκούσια και ακούσια ορθοθανασία και δυσθανασία αντίστοιχα. Ως δυσθανασία χαρακτηρίζεται η διατήρηση στη ζωή αυτού που πάσχει από ανίατη ασθένεια με εξαιρετικές φροντίδες, άνευ των οποίων θα πέθαινε, ενώ ως ορθοθανασία γίνεται δεκτή η παράλειψη λήψεως εξαιρετικών φροντίδων, οι οποίες θα είχαν ως αποτέλεσμα την παράταση, έστω και για λίγο, της ζωής αυτού που πάσχει από ανίατη ασθένεια, για να επέλθει φυσιολογικά ο θάνατός του κατά το δόγμα «voluntas aegroti suprema lex est»¹²⁷. Εντούτοις, η διάκριση αυτή της ευθανασίας σε δυσθανασία και ορθοθανασία κρίνεται, εδώ, ως άσκοπη καθώς η πρώτη δεν είναι καν ευθανασία, ενώ η δεύτερη καλύπτεται εννοιολογικά πλήρως από τη μορφή της παθητικής ευθανασίας.

Τέλος, διάφορη από την έννοια της ευθανασίας ως ετεροπροσβολής αξιολογείται η άρνηση του ασθενούς να δεχθεί θεραπεία ή η απαίτησή του να διακοπεί η αγωγή, η οποία έχει ήδη ξεκινήσει¹²⁸.

II) Ιστορική διαδρομή της ευθανασίας

Το πρόβλημα της ευθανασίας μόνο πρόσφατο δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Βέβαια, ο μεγάλος βαθμός ενδιαφέροντος που παρουσιάζει στις μέρες μας είναι αναμφισβήτητος, όπως και το γεγονός ότι το ζήτημα αυτό τίθεται καθημερινά σε νέες βάσεις επηρεασμένο από την εγχώρια και διεθνή πρακτική.

¹²⁵ Βλ. Δ. Λ. Καράμπελα, Η ευθανασία και το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο, Εκδοτική Εστία, Αθήνα, 1987, σελ. 19-20

¹²⁶ Βλ. Δ. Λ. Καράμπελα, ό.π., σελ. 59

¹²⁷ «Η βούληση του ασθενούς είναι ο υπέρτατος νόμος».

¹²⁸ Βλ. Α. Eser, ό.π., σελ. 61 και Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 91-96, όπου υποστηρίζεται ότι βάσει του άρθρου 5§1 Σ και της ΑΚ 57, θα μπορούσε ο ασθενής να ζητήσει τη διακοπή παροχής ιατρικής βοήθειας προς αυτόν με τη διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων (ΚΠολΔ 682)

Παρά ταύτα, κάθε στοιχειώδης προσπάθεια διερεύνησής του απαιτεί τη διαχρονική του θεώρηση και τη διαπίστωση της αντιμετώπισής του από την εκάστοτε κοινωνία αρχής γενομένης από την αρχαία ελληνική.

Στην Αρχαία Ελλάδα¹²⁹, η έννοια του όρου «ευθανασία» εμφανίζεται, αν και με κάποια ασάφεια, τελείως διαφορετική από τη σύγχρονη αντίληψη επί του ομώνυμου προβλήματος. Η ευθανασία, βέβαια, φαίνεται να διατηρεί το βασικό της περιεχόμενο ως καλού θανάτου, εντούτοις, η επέλευσή του εθεωρείτο μάλλον ως φυσικό αποτέλεσμα της παρόδου του χρόνου ή, ακόμα, και ως θείο δώρημα. Η αρχαία ελληνική διάνοηση είδε την ευθανασία ως το επιστέγασμα μιας καλής και χρήσιμης ζωής και, παραλληλίζοντάς την άλλοτε με την ευγηρία άλλοτε με τον ένδοξο θάνατο, την αναγόρευσε σε μέγιστο αγαθό στον άνθρωπο. Ο τρόπος θανάτου, αλλά και το αντίκτυπό του στην προσπάθεια κτήσης υστεροφημίας απασχολούσε καθημερινά τους προγόνους μας.

Σε αυτό το πλαίσιο, το θέμα επίσπευσης της ζωής του ανθρώπου από άνθρωπο¹³⁰ δεν θα μπορούσε να αφήσει αδιάφορη τη θεωρητική διαπάλη των ιδεών αλλά και την καθημερινή κοινωνική πρακτική. Επί παραδείγματι, στην αρχαία Σπάρτη, το σύνολο του πληθυσμού υπέκειτο υποχρεωτικά σε έναν έλεγχο κατά τη βρεφική ηλικία για να διαπιστωθεί η σωματική και, όσο αυτό ήταν δυνατό, η ψυχική του αρτιότητα. Σε περίπτωση που ο έλεγχος ήταν αρνητικός, τα βρέφη, δηλαδή, παρουσίαζαν δυσμορφίες και ανεπάρκειες που καθιστούσαν τη μελλοντική του ζωή «αβίωτη» για τα ίδια και για την κοινωνία, το κάθε «προβληματικό» βρέφος υποβαλλόταν σε μία πρόιμη μορφή ευγονικής ευθανασίας: εγκαταλείπονταν σε έρημες τοποθεσίες, τους «αποθέτας», όπου πέθαιναν ελλείψει φροντίδας. Επίσης, επιδοκιμασία της πρακτικής της ευθανασίας συναντάται και στο έργο «Πολιτεία» του Πλάτωνα, όπου όχι μόνο η «καταδώραση του θανάτου» κρίνεται απαραίτητη

¹²⁹ Βλ. Α. Πρωτοπαπαδάκη, ό.π., σελ. 24-27

¹³⁰ Βλ. το πολυσυζητημένο χωρίο από τον όρκο του Ιπποκράτη: «...Ου δώσω δε ουδέ φάρμακον ουδενί αιτηθείς θανάσιμον, ουδέ υφηγήσομαι ξυμβουλήν τοιήνδε...».

χάριν του γενικού συμφέροντος, αλλά ακόμα και η τεχνητή παράταση της ζωής, όσων πάσχουν θανάσιμα, απορρίπτεται άνευ ετέρου από το συγγραφέα¹³¹.

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα¹³², η αντίληψη των ανθρώπων σχετικά με το θάνατο άλλαξε άρδην. Οι πολυάριθμες θανατηφόρες επιδημίες και η εκφοβιστική ρητορική της Καθολικής Εκκλησίας κατέστησαν το θάνατο περιοχή αφάτου μυστηρίου και τρόμου για το γενικό πληθυσμό. Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, ο Άγγλος φιλόσοφος Roger Bacon¹³³ χαρακτήρισε την ευθανασία ως επίσπευση του θανάτου με σκοπό την αποφυγή του σωματικού πόνου και άνοιξε το δρόμο για μία εκ βάθρων αναοριοθέτηση του σχετικού ζητήματος¹³⁴. Ταυτόχρονα, ο μεγάλος βυζαντινός νεοπλατωνικός, Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων πήρε θέση υπέρ της εισαγωγής της θανατικής ποινής στο ποινικό σύστημα του Βυζαντίου προκειμένου να ανασχεθεί η επιβολή «απάνθρωπων» ποινών ακρωτηριασμού σε ενόχους ποικίλων αδικημάτων, πρακτική που τα χρόνια εκείνα παρουσίαζε έξαρση.

Ιδιαίτερα σημαντική για την ποινική αξιολόγηση της ευθανασίας υπήρξε η μονογραφία των K. Biuding και A. Hoche¹³⁵, καθηγητών Νομικής και Ψυχιατρικής στη Γερμανία αντίστοιχα, που για πρώτη φορά το 1922 εισήγαγε το σχετικό προβληματισμό στο χώρο του Ποινικού Δικαίου¹³⁶. Συγκεκριμένα, υποστήριξαν πως η «προσφορά» ενός ανώδυνου θανάτου σε άτομα ανιάτως και επωδύνως πάσχοντα κατόπιν δικής τους απαίτησης, όχι απλώς δε συνιστά άδικη πράξη, αλλά, αντίθετα, πως συνιστά εκπλήρωση υποχρέωσης προς τα άτομα αυτά. Συν τοις άλλοις, ανέπτυξαν τη θεωρία της «ανάξιας προς το ζην ζωής», θεωρία που επικρίθηκε όσο λίγες άλλες στο χώρο του Δικαίου, επειδή αποτέλεσε το ιδεολογικό βάθρο της ναζιστικής πολιτικής για την ανάδειξη της παντοδυναμίας και της αρτιότητας της αρείας φυλής. Το χιτλερικό διάταγμα της 1.9.1939 για τη θανάτωση πασχόντων από

¹³¹ Βλ. Α. Σοφουλάκη, Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατά το Σύνταγμα και τους νόμους, εκδ. Σάκκουλα, 1994, σελ. 226-227

¹³² Βλ. Α. Πρωτοπαπαδάκη, ό.π., σελ. 29-31

¹³³ Βλ. Ι. Ευαγγέλου, Το πρόβλημα της ευθανασίας, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα 1999, σελ. 14

¹³⁴ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 180

¹³⁵ Βλ. Δημοσιεύματα του ελληνικού τμήματος της Διεθνούς Εταιρείας Κοινωνικής Αμυνας με Ανθρωπιστική και Αντεγκληματική Πολιτική, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 21-22

¹³⁶ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 181-182

ανίατες ασθένειες αποτέλεσε την αιτία 300.000 άνθρωποι (πολλοί εκ των οποίων ήταν παιδιά) να χάσουν, με ή χωρίς τη θέλησή τους, το πολύτιμο αγαθό της ζωής στο βωμό «ευγενών και ανθρωπιστικών αξιών»¹³⁷.

Για πολλά χρόνια μετά το Β' παγκόσμιο Πόλεμο, το ζήτημα της ευθανασίας αποτελούσε αιρετική επιλογή ακόμα και ως αντικείμενο συζήτησης. Αναφορά σε αυτό, καίτοι μικρής έκτασης, επιχειρήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1960, με την ευθανασία, όμως, να προσδιορίζεται μόνο ως λυτρωτική από έναν επώδυνο θάνατο, ως ένα «φρικτό τέλος από μία φρίκη δίχως τέλος»¹³⁸. Σήμερα, με την αύξηση των δυνατοτήτων επέμβασης στο χρόνο του θανάτου, αλλά και με την αύξηση του ενδιαφέροντος του ατόμου για τον αυτοπροσδιορισμό του, το θέμα της ευθανασίας τίθεται επιτακτικά στο τραπέζι της διεθνούς συγκριτικής επιστήμης και πρακτικής. Με την αλματώδη πρόοδο της ιατρικής τεχνολογίας και φαρμακολογίας, ο χρόνος ζωής παρατείνεται όσο ποτέ και ο θάνατος καθίσταται, συνήθως, συναπόφαση ιατρού και ασθενή¹³⁹. Η δυνατότητα αυτή ελέγχου του θανάτου συνιστά και την αφορμή ενός πολυεπίπεδου προβληματισμού ηθικής, φιλοσοφικής, κοινωνιολογικής και νομικής υφής, στο πλαίσιο του οποίου οι δυο κυρίαρχες και αντιπαρατιθέμενες απόψεις είναι από τη μία πλευρά το καθήκον διατήρησης του ασθενή στη ζωή με κάθε τρόπο και από την άλλη το δικαίωμα του ασθενή να επιλέξει και να αξιώσει τον ανώδυνο τερματισμό της ζωής του.

III) Η ευθανασία στην ελληνική έννομη τάξη

A) Ευθανασία και Σύνταγμα

Η ευθανασία ως εξεταστέο αντικείμενο είναι ειδικότερη του δικαιώματος στο θάνατο, το οποίο καλύπτει και άλλα παραπλήσια ζητήματα, όπως αυτό της άμβλωσης, της αυτοκτονίας, της άρνησης θεραπείας, της απεργίας πείνας των

¹³⁷ Βλ. Α. Πρωτοπαπαδάκη, ό.π., σελ. 31-33

¹³⁸ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 114

¹³⁹ Βλ. Α. Eser, ό.π., σελ. 48επ.

κρατουμένων κτλ. Συνεπώς, για τη συνταγματική της κατοχύρωση ισχύουν όλα όσα προεξετέθησαν παραπάνω για τη συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος στο θάνατο και τις ανακλύπτουσες αντιρρήσεις¹⁴⁰. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η ευθανασία μπορεί να στηριχθεί ως πρακτική στα άρθρα 5§1 και 2§1 Σ καθώς και στη διάταξη του άρθρου 57 ΑΚ περί προσωπικότητας.

Ταυτόχρονα, όμως, το ζήτημα της ευθανασίας περιέχει ορισμένα διακριτικά στοιχεία, που δικαιολογούν παρεκκλίσεις από τη συζήτηση για το δικαίωμα στο θάνατο. Ιδίως στην περίπτωση της παθητικής ευθανασίας, το «ανώφελο» της θεραπείας, η βεβαιότητα του θανάτου και η συντήρηση του ανθρώπου με τεχνητά μέσα και παρά τη θέλησή του στη ζωή φαίνεται να αντιβαίνει όσο κάθε άλλο είδος θανάτου στο άρθρο 2§1. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι τα εξής¹⁴¹: Γιατί συμβαίνει αυτό, όταν δεν υπάρχει ελπίδα και όταν αυτό συνεπάγεται μόνο πόνο και ταλαιπωρία; Μπορεί η μεταφυσική πίστη σε ένα θαύμα ή η εφαρμογή πρωτότυπων τύπων «θεραπείας» να μετατρέψει τον άνθρωπο σε αντικείμενο πειραματισμού - ή και βασανιστηρίων¹⁴²; Ουσιαστικά ο ανήμπορος άνθρωπος να στερείται εν ζωή την ανθρώπινη αξία του και «εργαλιοποιείται», αφού μετατρέπεται σε μέσο για τη συνέχιση υπηρεσίας ευγενών μεν σκοπών, όπως η διατήρηση στη ζωή πάση θυσία, η τήρηση του όρκου του Ιπποκράτη κτλ, όχι ικανών, όμως, να ακυρώσουν το δικαίωμα να πεθάνει κανείς με αξιοπρέπεια¹⁴³. Άρα το άρθρο 2§1 Σ φαίνεται στην περίπτωση της ευθανασίας να έχει πρωτεύοντα ρόλο για τη συνταγματική της κατοχύρωση ως μορφής θανάτου.

Από την άλλη, όμως, πλευρά, στο πεδίο ιδιαίτερα της παθητικής ευθανασίας έντονο εμφανίζεται το στοιχείο της ετεροπροσβολής της ανθρώπινης ζωής, έστω και με τη (σιωπηρή) συναίνεση του φορέα της. Το γεγονός αυτό, όπως διαπιστώθηκε

¹⁴⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 21επ.

¹⁴¹ Βλ. Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, Σειρά: Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής. Τ. 3. Διεύθυνση σειράς: Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 132

¹⁴² Βλ. άρθρα 16επ. Σύμβασης Συμβουλίου της Ευρώπης για τα ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική (Σύμβαση Οβιέδο ν.2619/1998) και άρθρο 24 του νέου ΚΙΔ.

¹⁴³ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 108-109

παραπάνω¹⁴⁴, επιτρέπει συνταγματικά στο νομοθέτη την ποινικοποίηση της επέμβασης του τρίτου για τον τερματισμό της ζωής σε ορισμένες περιπτώσεις. Όμως, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να αποτελέσει επιχείρημα κατά της κατοχύρωσης της ευθανασίας στο Σύνταγμα για τους λόγους που παραπάνω προεξετέθησαν, αφήνοντας ανέπαφο το δικαίωμα του ασθενούς στο θάνατο.

B) Ευθανασία και Ποινικός Κώδικας

Επί μακρόν η ελληνική ποινική επιστήμη ταύτιζε το πρόβλημα της ευθανασίας με τη διάταξη του άρθρου 300 ΠΚ (ανθρωποκτονία με συναίνεση ή, ορθότερα, ανθρωποκτονία κατ' απαίτηση), σύμφωνα με το οποίο: «Όποιος αποφάσισε και εκτέλεσε ανθρωποκτονία ύστερα από σπουδαία και επίμονη απαίτηση του θύματος και από οίκτο για αυτόν που έπασχε από ανίατη ασθένεια τιμωρείται με φυλάκιση». Ωστόσο, ευθανασία και ΠΚ 300 δεν ταυτίζονται αλλά, παρά τα κοινά τους στοιχεία, διαφέρουν σημαντικά¹⁴⁵. Το άρθρο 300 ΠΚ δεν αντιμετωπίζει καθαυτό το ζήτημα της ευθανασίας, όμως, τίθεται μόνο όταν η πράξη στρέφεται εναντίον ενός ατόμου που πεθαίνει και μάλιστα με επώδυνο τρόπο και όχι απλώς εναντίον ατόμου που πάσχει από ανίατη πάθηση¹⁴⁶. Σχηματικά, ευθανασία και ΠΚ 300 θα μπορούσαν να αποδοθούν ως δύο διάλληλοι κύκλοι (κύκλοι που τέμνονται χωρίς να ταυτίζονται) υπό την έννοια της μερικής μόνο αλληλοεπικάλυψης¹⁴⁷.

Σήμερα, η κρατούσα άποψη στην ελληνική ποινική επιστήμη για την ευθανασία δέχεται ότι η σχετική πράξη είναι αρχικά άδικη, σε αντίθεση με τις απόψεις που διατυπώθηκαν από τους Binding και Hoche. Κάθε διάκριση «άξιας» και «ανάξιας προς το ζην» ζωής απορρίπτεται. Εντούτοις, υποστηρίζεται, ότι ο αρχικά άδικος χαρακτήρας της πράξης μπορεί να αρθεί, εφόσον αποδειχθεί ότι η

¹⁴⁴ Βλ. παραπάνω, σελ. 32

¹⁴⁵ Βλ. Λ. Σοφουλάκη, ό.π., σελ. 228επ. και Κ. Σταμάτη, Για μια ανάλυση του άρθρου 300 ΠΚ και ορισμένων συναφών θεμάτων, βλ. Σταμάτη Κ., ΕπΑρμ 1980, σελ. 153

¹⁴⁶ Βλ. Π. Α. Καίσαρη, Περί της ευθανασίας, ΠοινΔικ 1998, τεύχ. 3, σελ.231-232 και Ι. Ευαγγέλου, ό.π., σελ. 29-32

¹⁴⁷ Βλ. Α. Η. Κατσαντώνη, Η ανθρωποκτονία εν συναινέσει κατά τον νέον Ποινικόν Κώδικαν, ΠοινΧρον 1956, σελ. 237

πράξη επιχειρείται «για το αληθινό συμφέρον του θανατουμένου»¹⁴⁸, άποψη η οποία σφόδρα επικρίθηκε ως βαθύτατα αντιφατική, αντίθετη προς τον απόλυτο χαρακτήρα της προστασίας της ζωής και κλονίζουσα τη σχέση εμπιστοσύνης των ασθενών προς το πρόσωπο του ιατρού¹⁴⁹. Σε κάθε περίπτωση πάντως, γίνεται ευρέως δεκτό ότι ρητή δήλωση του ασθενή ότι δεν επιθυμεί τη λήψη οποιουδήποτε μέτρου για την παράταση της ζωής του αποκλείει την αντίστοιχη ιδιαίτερη νομική υποχρέωση του ιατρού¹⁵⁰ (ΠΚ 15). Τέλος, δεν παύουν στην ελληνική ποινική επιστήμη να διατυπώνονται *de lege ferenda* απόψεις για την καθιέρωση ιδιαίτερου λόγου άρσης καταλογισμού για το δράστη ευθανασίας ή ακόμα και για την προσθήκη ενός δεύτερου εδαφίου στο άρθρο 300 ΠΚ με το οποίο θα εισάγεται λόγος δικαστικής άφεσης της ποινής σε περίπτωση ευθανασίας¹⁵¹. Σε γενικές, λοιπόν, γραμμές η τάση που επικρατεί είναι η, με την επίκληση διαφόρων λόγων άρσης του αδίκου ή με τη δημιουργία νέων νομικών κατασκευών, αποποινικοποίηση της ευθανασίας¹⁵². Προς την κατεύθυνση αυτή φαίνεται να συντείνει και η διατύπωση της Αιτιολογικής Έκθεσης του ΣχΠΚ, σύμφωνα με την οποία «δικαιούται έκαστος να διαθέτη την ίδια αυτού ζωήν»¹⁵³.

Όμως, οποιαδήποτε κρίση περί της ποινικής αντιμετώπισης της ευθανασίας, έτσι γενικά διατυπωμένη, είναι εσφαλμένη¹⁵⁴. Αντιθέτως, θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν όλες οι μορφές ευθανασίας που αναφέρθηκαν ανωτέρω:

- i) κατά κυριολεξία ευθανασία
- ii) ενεργητική (ευθεία και έμμεση) ευθανασία
- iii) παθητική ευθανασία
- iv) αποσύνδεση ασθενή από μηχάνημα που τον διατηρεί στη ζωή και

¹⁴⁸ Βλ. Χωραφά, Ποινικόν Δίκαιον, έκδ.9^η, 1978, σελ. 215 και Α. Η. Κατσαντώνη, ό.π., σελ.237

¹⁴⁹ Βλ. Ν. Κ. Ανδρουλάκη, ό.π., σελ. 26

¹⁵⁰ Βλ. Ν. Κ. Ανδρουλάκη, ό.π., σελ. 27

¹⁵¹ Βλ. Δ. Λ. Καράμπελα, ό.π., σελ. 55

¹⁵² Βλ. Π. Α. Καίσαρη, ό.π., σελ. 233

¹⁵³ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 150

¹⁵⁴ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 190-191

ν) «πρόωρη ευθανασία» νεογέννητων που πάσχουν από σοβαρά προβλήματα υγείας

i) Η κατά κυριολεξία ευθανασία, ως παροχή βοήθειας κατά το θάνατο, που αποσκοπεί στη μείωση των πόνων και δεν οδηγεί σε μείωση της ζωής, όχι μόνο δεν τιμωρείται ποινικά αλλά αποτελεί υποχρέωση του ιατρού απέναντι στον ασθενή του με συνέπεια, στις περιπτώσεις αυτές, αν ο ιατρός δεν επέμβει, να παραβιάζει την υποχρέωσή του να μειώσει τους πόνους.

ii) Η ευθεία ενεργητική ευθανασία, ως λήψη μέτρων που επισπεύδουν το θάνατο ενός ατόμου που πεθαίνει με αφόρητους πόνους, είναι, κατά την κρατούσα σήμερα άποψη, πλήρως απαγορευμένη και αξιόποινη (είτε βάσει της ΠΚ 299 είτε βάσει της ΠΚ 300, αν συντρέχουν οι προϋποθέσεις της)¹⁵⁵. Η επίκληση λόγων άρσης του αδίκου, όπως το αληθινό συμφέρον του ασθενούς, η κατάσταση ανάγκης και η σύγκρουση καθηκόντων κρίνεται ανεπαρκής για να αποτρέψει το τελικά άδικο της ζωής. Εντούτοις, παραμένει η δυνατότητα *in concreto* άρσης του καταλογισμού του εκάστοτε δράστη ύστερα από εξέταση της έντασης των πόνων του θύματος, της σχέσης του με το δράστη και των ιδιαίτερων συνθηκών κατά τη στιγμή τέλεσης της πράξης.

Αντίθετα, η έμμεση ενεργητική ευθανασία, ως προσπάθεια μείωσης των πόνων ασθενών, που πεθαίνουν, με συνέπεια ενδεχόμενη την πρόκληση του θανάτου θεωρείται σήμερα κατά κανόνα επιτρεπτή. Δεν υπάρχει, ωστόσο, ομοφωνία για τους λόγους που επιβάλλουν το άδικο της πράξης. Συγκεκριμένα, το είδος αυτό της ευθανασίας άλλοτε παραλληλίζεται με απλό θεραπευτικό μέσο, άλλοτε δικαιολογείται ενόψει της κατάστασης ανάγκης και άλλοτε κρίνεται ότι, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, συγκεντρώνει τα στοιχεία της επιτρεπόμενης κινδυνώδους δράσης. Η τελευταία άποψη θα πρέπει να θεωρηθεί και η ορθότερη καθώς οι γιατροί κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους αναλαμβάνουν συχνά κινδύνους για τη

¹⁵⁵ Βλ. Ν. Κ. Ανδρουλάκη, *ό.π.*, σελ. 26-27

ζωή των ασθενών τους. Με άλλα λόγια, ο θάνατος αποτελεί πιθανό αποτέλεσμα κάποιων επεμβάσεων, ακόμα και όταν αυτές διεξάγονται *lege artis*.

iii) Η παθητική ευθανασία, όπου ο ασθενής αφήνεται να πεθάνει χωρίς να επιχειρείται ή να παρατείνεται μια θεραπευτική αγωγή που θα συνέβαλε στη διατήρησή του στη ζωή, συνίσταται σε μια απλή παράλειψη (ανάσχεση μυϊκών ενεργειών κοινωνικά αναμενόμενων). Η παράλειψη αυτή για να κριθεί αξιόποινη θα πρέπει να συνδέεται αιτιωδώς με το θάνατο του ασθενή και να αποτελεί παραβίαση της ιδιαίτερης νομικής υποχρέωσης του ιατρού (ΠΚ 15). Διακρίνονται εν προκειμένω οι εξής περιπτώσεις: Αν ο ασθενής αρνείται την έναρξη ή συνέχιση της θεραπείας, τότε δεν πληρούται καν η αντικειμενική υπόσταση της ανθρωποκτονίας (ΠΚ 299)¹⁵⁶, καθώς δεν συντρέχει ιδιαίτερη νομική υποχρέωση του ιατρού. Αν ο ασθενής απαιτεί την επιχείρηση της θεραπευτικής αγωγής ή, τουλάχιστον, συμφωνεί με αυτήν, τότε ο γιατρός καλείται κατ' αρχήν να κάνει ό,τι είναι δυνατό και ιατρικά ενδεδειγμένο για την παράταση της ζωής (ακόμα και αν ο ίδιος πιστεύει ότι κάτι τέτοιο είναι μάταιο). Ειδάλλως, ευθύνεται για ανθρωποκτονία με παράλειψη (άρθρα 299 και 15 ΠΚ). Τέλος, αν ο ασθενής δεν είναι ικανός να αποφασίσει ή να εξωτερικεύσει τη βούλησή του, ο γιατρός επιβάλλεται να κρατήσει το άτομο στη ζωή μόνο εφόσον είναι εφικτή η παράταση της φυσικής - βιολογικής λειτουργίας του. Αν, όμως, το άτομο έχει αμετάκλητα χάσει τις αισθήσεις του, η αποχή του γιατρού από τη λήψη μέτρων δεν κρίνεται ως άδικη.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις τίθεται το ερώτημα: πότε το άτομο εκφράζει έγκυρα τη βούλησή του να πεθάνει ή να ζήσει; Η άρνηση του ασθενή για οποιαδήποτε θεραπευτική αγωγή μπορεί να είναι δεσμευτική μόνο όταν έχει πλήρη γνώση της κατάστασής του, των μέτρων που μπορούν να ληφθούν για την παράταση της ζωής του και των συνεπειών που θα έχουν για αυτόν, πράγμα που μόνο από πλήρη ενημέρωση από ειδικό ιατρό μπορεί να εξασφαλίσει. Επιπρόσθετα, σημαντικός είναι ο χρόνος εκδήλωσης της βούλησης του ασθενή. «Διαθήκες

¹⁵⁶ Βλ. Α. Eser, ό.π., σελ. 61επ.

ευθανασίας» χρονικά αφιστάμενες¹⁵⁷ από τις συγκεκριμένες συνθήκες του επώδυνου θανάτου ούτε ως τεκμήριο εικαζόμενης συναίνεσης δεν μπορούν να ληφθούν υπόψιν. Η εικαζόμενη βούληση του ασθενή μπορεί να ληφθεί υπόψιν μόνο υπέρ και όχι κατά της ζωής του.

iv) Η αποσύνδεση από τεχνητό μηχάνημα διατήρησης στη ζωή θεωρείται από την ποινική επιστήμη ως μη άδικη, όταν δεν υπάρχει προοπτική ο ασθενής να ανακτήσει τις δυνάμεις του. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, συγχέει την εν λόγω αποσύνδεση με την παθητική ευθανασία και την έννοια της πράξης με την έννοια της παράλειψης¹⁵⁸. Η μορφή αυτή ευθανασίας προσεγγίζει περισσότερο την ευθεία ενεργητική ευθανασία και όχι την παθητική. Κατά συνέπεια, κρίνεται εσφαλμένη η κρατούσα στην ποινική επιστήμη γνώμη και απαραίτητη η τιμώρηση της αποσύνδεσης βάσει της ΠΚ 299 (ή βάσει της ΠΚ 300, αν συντρέχουν οι προϋποθέσεις της).

v) Τέλος, η θανάτωση «ελαττωματικών νεογνών δεν συνιστά ευθανασία, αλλά προσβολή της ζωής, η απαξία της οποίας γίνεται αντιληπτή από τα κίνητρά της (δυσχέρειες οικογένειας και κοινωνικού περίγυρου κατά την ανατροφή τέτοιου τέκνου)¹⁵⁹. Συνεπώς, η «πρόωρη ευθανασία» θα πρέπει να απορριφθεί ως μέσο άσκησης μιας ευγονικής πολιτικής, ερειδομένης στη διάκριση της ζωής ανάμεσα σε «άξια» και «ανάξια προς το ζην».

Γ) Ευθανασία και άλλα νομοθετήματα

Ρηξικέλευθη είναι η παρεμφερής πάντα (και όχι ευθεία) ρύθμιση της ευθανασίας από το νέο Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας (ΚΙΔ - ν. 3418/2005), που αντικατέστησε το βασιλικό διάταγμα της 6.7.1955. Ο ΚΙΔ, που αποτελεί νομικά δεσμευτικό κείμενο και όχι soft law, αναφέρεται σε ζητήματα σχετικά με τη δεοντολογία του ιατρικού επαγγέλματος, αλλά και στα δικαιώματα των ασθενών.

¹⁵⁷ Βλ. A. Eser, ό.π., σελ. 72επ.

¹⁵⁸ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 225

¹⁵⁹ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 228-229

Σύμφωνα με το άρθρο 29 του ΚΙΔ με τίτλο «Ιατρικές αποφάσεις στο τέλος της ζωής»:

«1. Ο ιατρός, σε περίπτωση ανίατης ασθένειας που βρίσκεται στο τελικό της στάδιο, ακόμη και αν εξαντληθούν όλα τα ιατρικά θεραπευτικά περιθώρια, οφείλει να φροντίζει για την ανακούφιση των ψυχοσωματικών πόνων του ασθενή. Του προσφέρει παρηγορητική αγωγή και συνεργάζεται με τους οικείους του ασθενή προς αυτήν την κατεύθυνση. Σε κάθε περίπτωση, συμπαρίσταται στον ασθενή μέχρι το τέλος της ζωής του και φροντίζει ώστε να διατηρεί την αξιοπρέπειά του μέχρι το σημείο αυτό.

2. Ο ιατρός λαμβάνει υπόψη τις επιθυμίες που είχε εκφράσει ο ασθενής, ακόμη και αν, κατά το χρόνο της επέμβασης, ο ασθενής δεν είναι σε θέση να τις επαναλάβει.

3. Ο ιατρός οφείλει να γνωρίζει ότι η επιθυμία ενός ασθενή να πεθάνει, όταν αυτός βρίσκεται στο τελευταίο στάδιο, δεν συνιστά νομική δικαιολόγηση για τη διενέργεια πράξεων οι οποίες στοχεύουν στην επίσπευση του θανάτου».

Συνεπώς, κατοχυρώνεται νομική δέσμευση του ιατρού να ακολουθεί παρηγορητική - ανακουφιστική αγωγή (palliative care), όταν «εξαντληθούν όλα τα ιατρικά θεραπευτικά περιθώρια». Σε περίπτωση, δηλαδή, που καμία αγωγή δεν είναι ικανή να σώσει τον ασθενή (ανώφελη θεραπεία - futile treatment), ο γιατρός δεν δικαιούται να περιμένει ένα θαύμα να τον σώσει. Αντίθετα, υποχρεούται να στραφεί με κάθε μέσο προς την ανακούφιση του πόνου και των ταλαιπωριών του ασθενούς, «αποδεχόμενος έτσι την έλευση του θανάτου χωρίς πάντως και να την επιδιώκει»¹⁶⁰. Πρόκειται για μία σιωπηρή πλην σαφή νομιμοποίηση της παθητικής ευθανασίας (letting die), καθ' όλα σύμφωνη με τις διατάξεις του Συντάγματος και του Ποινικού Κώδικα για την προστασία του εννόμου αγαθού της ζωής.

Εξάλλου, το δικαίωμα άρνησης της θεραπευτικής αγωγής έχει ήδη αναγνωρισθεί στην Ελλάδα με το άρθρο 47 του ν.2071/1992 και (αφού κατοχυρώθηκε στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική -

¹⁶⁰ Βλ. Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, Σειρά: Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής. Τ. 3. Διεύθυνση σειράς: Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 129

ν.2619/1998) προβλέπεται πλέον και στο σημαντικό άρθρο 12§1 του ΚΙΔ με τίτλο «Συναίνεση του ενημερωμένου ασθενή». Σύμφωνα με το άρθρο αυτό:

«1. Ο ιατρός δεν επιτρέπεται να προβεί στην εκτέλεση οποιασδήποτε ιατρικής πράξης χωρίς την προηγούμενη συναίνεση του ασθενή.

2. Προϋποθέσεις της έγκυρης συναίνεσης του ασθενή είναι οι ακόλουθες:

α) Να παρέχεται μετά από πλήρη, σαφή και κατανοητή ενημέρωση, σύμφωνα με το προηγούμενο άρθρο.

β) Ο ασθενής να έχει ικανότητα για συναίνεση.

αα) Αν ο ασθενής είναι ανήλικος, η συναίνεση δίδεται από αυτούς που ασκούν τη γονική μέριμνα ή έχουν την επιμέλειά του. Λαμβάνεται, όμως, υπόψη και η γνώμη του, εφόσον ο ανήλικος, κατά την κρίση του ιατρού, έχει την ηλικιακή, πνευματική και συναισθηματική ωριμότητα να κατανοήσει την κατάσταση της υγείας του, το περιεχόμενο της ιατρικής πράξης και τις συνέπειες ή τα αποτελέσματα ή τους κινδύνους της πράξης αυτής. Στην περίπτωση της παραγράφου 3 του άρθρου 11 απαιτείται πάντοτε η συναίνεση των προσώπων που ασκούν τη γονική μέριμνα του ανηλίκου.

ββ) Αν ο ασθενής δεν διαθέτει ικανότητα συναίνεσης, η συναίνεση για την εκτέλεση ιατρικής πράξης δίδεται από τον δικαστικό συμπαραστάτη, εφόσον αυτός έχει ορισθεί. Αν δεν υπάρχει δικαστικός συμπαραστάτης, η συναίνεση δίδεται από τους οικείους του ασθενή. Σε κάθε περίπτωση, ο ιατρός πρέπει να προσπαθήσει να εξασφαλίσει την εκούσια συμμετοχή, σύμπραξη και συνεργασία του ασθενή, και ιδίως εκείνου του ασθενή που κατανοεί την κατάσταση της υγείας του, το περιεχόμενο της ιατρικής πράξης, τους κινδύνους, τις συνέπειες και τα αποτελέσματα της πράξης αυτής.

γ) Η συναίνεση να μην είναι αποτέλεσμα πλάνης, απάτης ή απειλής και να μην έρχεται σε σύγκρουση με τα χρηστά ήθη.

δ) Η συναίνεση να καλύπτει πλήρως την ιατρική πράξη και κατά το συγκεκριμένο περιεχόμενό της και κατά το χρόνο της εκτέλεσής της.

3. Κατ' εξαίρεση δεν απαιτείται συναίνεση:

α) στις επείγουσες περιπτώσεις, κατά τις οποίες δεν μπορεί να ληφθεί κατάλληλη συναίνεση και συντρέχει άμεση, απόλυτη και κατεπείγουσα ανάγκη παροχής ιατρικής φροντίδας,

β) στην περίπτωση απόπειρας αυτοκτονίας ή

γ) αν οι γονείς ανήλικου ασθενή ή οι συγγενείς ασθενή που δεν μπορεί για οποιονδήποτε λόγο να συναινέσει ή άλλοι τρίτοι, που έχουν την εξουσία συναίνεσης για τον ασθενή, αρνούνται να δώσουν την αναγκαία συναίνεση και υπάρχει ανάγκη άμεσης παρέμβασης, προκειμένου να αποτραπεί ο κίνδυνος για τη ζωή ή την υγεία του ασθενή».

Καταλήγουμε, λοιπόν, όπως ορθά επισημαίνει η εισήγηση του 2006 της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής για την τεχνητή παράταση της ζωής, στην επικέντρωση της ευθύνης του ιατρού¹⁶¹ αποκλειστικά στην ενημέρωση¹⁶² και τη στήριξη του ασθενούς (ή και των οικείων του), «ούτως ώστε να λάβει αποφάσεις σύμφωνα με το συμφέρον του με τον καλύτερο δυνατό τρόπο»¹⁶³.

IV) Διεθνές - Αλλοδαπό Δίκαιο και ευθανασία

A) Διεθνές Δίκαιο και ευθανασία

Σε επίπεδο διεθνούς δικαίου τα θέματα της ευθανασίας ρυθμίζει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής (Ευρωπαϊκή Σύμβαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και Βιοϊατρικής). Η Σύμβαση

¹⁶¹ Βλ. Π. Ι. Ζέπο, Η ευθύνη του ιατρού, ΝοΒ 1973, τεύχ.1, σελ.1-7

¹⁶² Για την υποχρέωση διαφώτισεως του ασθενούς, βλ. Α. Ι. Χαραλαμπίκη, Ιατρική ευθύνη και δεοντολογία, Υπεράσπιση 1993, σελ. 511-515

¹⁶³ Βλ. Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, Σειρά: Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής. Τ. 3. Διεύθυνση σειράς: Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 149

αυτή, που υπέγραψε η Ελλάδα στις 4.4.1997 και κύρωσε με τον ν.2619/1998, αποτελεί και εσωτερικό δίκαιο υπερνομοθετικής ισχύος (Σ 28§1). Χαρακτηριστικό της είναι η μη ρητή μνεία στο σφόδρα εριζώμενο ζήτημα της ευθανασίας, αλλά και η ύπαρξη ορισμένων διατάξεων που άπτονται αυτού και ανάλογων ζητημάτων¹⁶⁴.

Συγκεκριμένα, το άρθρο 5 της Σύμβασης προτάσσει ως λυδία λίθο για την αντιμετώπιση κάθε περίπτωσης την ελεύθερη, κατόπιν ενημέρωσης, συναίνεση του ασθενή για τη διενέργεια ή μη κάθε είδους επέμβασης. Η βούλησή του αυτή παραμερίζει τις αντίστοιχες επιθυμίες του ιατρού, ο οποίος, πλέον, υποχρεούται να ενημερώνει τον ασθενή για τη φύση, το σκοπό, τις συνέπειες και τους κινδύνους της επέμβασης καθώς και σχετικά με τις πιθανές εναλλακτικές αγωγές¹⁶⁵.

Επιπλέον, το άρθρο 9 της Σύμβασης ρυθμίζει τι συμβαίνει σε περίπτωση που η βούληση του ασθενή είχε εκφραστεί σε χρόνο προγενέστερο του χρόνου της επέμβασης, όμως, λόγω ανικανότητας του ασθενούς (κώμα, γεροντική άνοια), δεν είναι δυνατή η επαλήθευσή της στο κρίσιμο χρονικό διάστημα. Τότε, σύμφωνα με τη Σύμβαση, ο ιατρός, καίτοι οφείλει να λάβει υπόψιν τις προγενέστερα εκπεφρασμένες επιθυμίες του ασθενούς, δεν δεσμεύεται από αυτές. Και αυτό γιατί μια σοβαρή ασθένεια ενδέχεται να αλλάξει την εν λόγω απόφαση του ασθενούς: η χρονική απόφαση ανάμεσα στη λήψη της απόφασης και στο ενδεχόμενο του θανάτου είναι καθοριστική¹⁶⁶. Συν τοις άλλοις, η αλματώδης ανάπτυξη της ιατρικής ενδέχεται να προσφέρει προοπτικές που ο ασθενής δεν μπορεί να λάβει υπόψιν του, όταν εξέφραζε τη βούλησή του. Συμπερασματικά η Σύμβαση αποφαινεται υπέρ της εθνικής νομοθεσίας για τη ρύθμιση των σχετικών με την εγκυρότητα της βούλησης του ασθενή θεμάτων.

Κρίνεται, λοιπόν, σαφές το δικαίωμα του ασθενούς να αρνηθεί οποιαδήποτε επέμβαση ή θεραπευτική αγωγή, έστω και αν αυτό δεν είναι προς το συμφέρον του. Αντίθετα, επεμβάσεις σε ανηλίκους και άτομα με ψυχικές διαταραχές (άρθρα 6 και

¹⁶⁴ Βλ. Α. Μανιτάκη, Βιοηθική και Σύνταγμα, ΤοΣ 26, 200, σελ. 237

¹⁶⁵ Βλ. Ι. Κριάρη-Κατράνη, Ευθανασία και ατομικά δικαιώματα, Προσέγγιση από πλευράς διεθνούς και συγκριτικού δικαίου, ΕλλΔικ 2002, σελ. 1550

¹⁶⁶ Βλ. Ι. Κριάρη-Κατράνη, ό.π., σελ. 1550

7 της Σύμβασης) επιτρέπονται, αλλά μόνο εφόσον εξυπηρετούν το άμεσο συμφέρον τους και για αυτές συναινούν τα αρμόδια και επιφορτισμένα με την επιμέλειά τους άτομα ή όργανα¹⁶⁷.

Τέλος, το άρθρο 2 της Σύμβασης ορίζει ρητώς ότι το συμφέρον και η ευημερία του ατόμου υπερισχύουν έναντι του συμφέροντος της κοινωνίας ή της επιστήμης¹⁶⁸. Ως εκ τούτου, το μόνο κριτήριο του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού κατά την αντιμετώπιση οποιουδήποτε ασθενή θα πρέπει να είναι το συμφέρον του τελευταίου. Διάφορες εκτιμήσεις οικονομικού, κοινωνιολογικού, πολιτικού, θρησκευτικού ή ηθικού χαρακτήρα απαγορεύονται.

B) Αλλοδαπό Δίκαιο και ευθανασία

Τα στοιχεία συγκριτικού δικαίου έχουν ως στόχο όχι μόνο την ενημερωτική παρουσίαση αλλοδαπών ρυθμίσεων από χώρες με τις οποίες η Ελλάδα μοιράζεται τον ίδιο νομικό πολιτισμό, αλλά και τον εντοπισμό κοινών θεμάτων και τρόπων αντιμετώπισης της ευθανασίας. Βέβαια, η αξία τέτοιων συγκριτικού δικαίου παρατηρήσεων σε μία επιστημονική συζήτηση δεν θα πρέπει να υπερεκτιμάται, καθώς οι συνθήκες υπό τις οποίες προβαίνει μια χώρα σε κάποια ρύθμιση μπορεί να μη συντρέχουν και στη δική μας. Οι ηθικές της αξίες, αλλά και ο νομικός της πολιτισμός ενδέχεται να διαφέρουν σημαντικά ή και ριζικά από τα αντίστοιχα της Ελλάδας. Μόνο από όπου εντοπίζεται κάποια σχετική ομοιότητα είναι δυνατό ο νομικός επιστήμονας να αρυσθεί επιχειρήματα για τη ρύθμιση της ευθανασίας από το ελληνικό δίκαιο.

Ως βασικός κανόνας ισχύει διεθνώς η αρχή ότι οποιαδήποτε αφαίρεση της ζωής είναι παράνομη και αξιόποινη. Εντούτοις, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια προσπάθεια νομιμοποίησης της παθητικής ευθανασίας με δικαιολογίες το συμφέρον του ασθενούς, το σεβασμό της βούλησής του και το δικαίωμα του ατόμου να

¹⁶⁷ Βλ. Ι. Κριάρη-Κατράνη, ό.π., σελ. 1551

¹⁶⁸ Βλ. Ι. Κριάρη-Κατράνη, ό.π., σελ. 1551

αποφασίζει υπό προϋποθέσεις για το θάνατό του¹⁶⁹. Αντιθέτως, η αποποινικοποίηση της ενεργητικής ευθανασίας δεν συναντά πολλά «ευήκοα ώτα», κυρίως λόγω του έντονου φόβου των καταχρήσεων, που στην καλύτερη περίπτωση εκφράζεται ως ανησυχία για μία ανεξέλεγκτη πρακτική θανάτωσης ασθενών και στη χειρότερη ως τρόμος για μια μελλοντική «έκλυση των ηθών».

Ακόμα, ζητήματα που απασχολούν πολλές χώρες είναι η διαφύλαξη της εμπιστοσύνης μεταξύ ασθενούς και ιατρού, η ενίσχυση της αναλγητικής αγωγής και της φροντίδας των συγγενών καθώς και η επεξεργασία της έννοιας της συναινέσεως, ώστε να είναι πράγματι ελεύθερη και να εκφράζει τη βούληση του ασθενούς. Σημειώνεται ότι οι χώρες όπου έγιναν οι περισσότερες νομοθετικές ρυθμίσεις για το δικαίωμα στο θάνατο είναι οι χώρες του ονομαζόμενου «αγγλοσαξονικού δικαίου» (ΗΠΑ, Μεγάλη Βρετανία, Αυστραλία, Καναδάς). Από την άλλη, οι χώρες του ονομαζόμενου «Ηπειρωτικού Δικαίου» έχουν να επιδείξουν λιγότερες τέτοιες νομοθετικές προσπάθειες, ίσως επηρεασμένες από την κακοδαιμονία των ολοκληρωτικών φασιστικών καθεστώτων, που ανεφάνησαν περιοδικά σε αυτές και νομοθέτησαν υπέρ της ευθανασίας εις βάρος του ανθρωπισμού¹⁷⁰.

Παρακάτω θα αναφερθούν ενδεικτικά οι νομοθετικές ρυθμίσεις περί της ευθανασίας σε 7 χώρες, όπου το πρόβλημα έχει τεθεί επιτακτικά στον κοινωνικό τους διάλογο:

1. Ολλανδία¹⁷¹

Το ζήτημα της ευθανασίας απασχολεί τη χώρα αυτή από το 1973. Η διαπιστωμένη, μάλιστα, πρακτική της ευθανασίας στην Ολλανδία φαίνεται να συναντά ευρύτατη κοινωνική αποδοχή έκτοτε, με αποτέλεσμα τη σύσταση κρατικών Επιτροπών (1982), τη διενέργεια δημοσκοπήσεων, την κινητοποίηση του Ιατρικού Συλλόγου και του Υπουργείου Δικαιοσύνης και, εσχάτως, τη νομοθετική ρύθμιση

¹⁶⁹ Βλ. Ι. Κριάρη-Κατράνη, ό.π., σελ. 1551-1552 και 1556

¹⁷⁰ Βλ. Α. Αναπλιώτη, Το δικαίωμα στην ευθανασία - αθανασία: ναι ή όχι στην ευθανασία;, Αθήνα : Zumel 2003, σελ. 131

¹⁷¹ Βλ. Ι. Κριάρη-Κατράνη, ό.π., σελ. 1553-1556, Α. Αναπλιώτη, ό.π., σελ. 142-144 και το διαδικτυακό τόπο en.wikipedia.org/wiki/Euthanasia

του θέματος (2002). Στην Ολλανδία, η ευθανασία αντιμετωπίστηκε με την ευρύτατη του όρου έννοια, σε όλες της τις μορφές ακόμα και για άτομα που δεν έχουν την ικανότητα καταλογισμού. Οι επίσημες στατιστικές αναφέρουν ότι από το 1991 έως και το 1995 δηλώθηκαν πάνω από επτά χιλιάδες περιπτώσεις ευθανασίας¹⁷².

Ο πρόσφατος νόμος που ισχύει από την 1 Ιανουαρίου 2002 αποποινικοποιεί την πράξη του ιατρού, που συνιστά αρωγή σε αυτοκτονία, εάν συντρέχουν σωρευτικώς οι ακόλουθες προϋποθέσεις:

- Εάν ο ασθενής αυτοβούλως και μετά από σοβαρή σκέψη υποβάλει το σχετικό αίτημα.
- Εάν ο ασθενής υποφέρει σε συνθήκες αφόρητης οδύνης και η κατάστασή του δεν επιτρέπει προοπτικές βελτιώσεως.
- Εάν ο ιατρός έχει ενημερώσει τον ασθενή για την κατάσταση και τις προοπτικές του.
- Εάν ο ιατρός έχει καταλήξει στο συμπέρασμα, μαζί με τον ασθενή, ότι δεν υπάρχει σοβαρή εναλλακτική πρόταση σε σχέση προς την κατάστασή του.
- Εάν ο ιατρός έχει συσκεφθεί τουλάχιστον με ένα άλλο ανεξάρτητο ιατρό, ο οποίος πρέπει να έχει δει τον ασθενή και να έχει γνωμοδοτήσει γραπτώς ως προς την εκπλήρωση των πρώτων τεσσάρων προϋποθέσεων που θέτει ο νόμος.
- Τέλος ορίζεται ότι ο ιατρός οφείλει να θέσει τέλος στη ζωή του ασθενούς ή να προσφέρει την αντίστοιχη βοήθεια στην αυτοκτονία του με την οφειλομένη ιατρική φροντίδα και προσοχή (Κεφάλαιο 2, Τμήμα 2, παράγραφος 1)..

Εντούτοις, ο νόμος αυτός δεν παρέχει το maximum της επιδιωκόμενης ασφάλειας δικαίου καθώς δεν διευκρινίζει την πάθηση όποιου ζητά την ευθανασία, δεν προβλέπει το πώς θα δίνεται η συναίνεση του ασθενούς, επεκτείνει τις σχετικές ρυθμίσεις και στις ηλικίες μεταξύ 12 και 16 ετών, ενώ προβλέπει a posteriori εξέταση του θέματος από ειδική επιτροπή με το ενδεχόμενο εκπλήξεων.

¹⁷² Βλ. Α. Π. Καίσαρη, ό.π., σελ. 65-67

2. Βέλγιο¹⁷³

Καμιά από τις τρεις προτάσεις νόμου που κατατέθηκαν κατά τη δεκαετία του 1980 στο βελγικό Κοινοβούλιο δεν έγινε δεκτή. Οι προτάσεις αυτές απέβλεπαν στην αποποινικοποίηση τόσο της ενεργητικής όσο και της παθητικής ευθανασίας, προσέδιδαν δεσμευτική ισχύ στη διαθήκη ευθανασίας και προέβλεπαν τη σύσταση ad hoc συμβουλίου από 3 ιατρούς για τον έλεγχο συνδρομής των προϋποθέσεων του νόμου.

3. Ηνωμένο Βασίλειο¹⁷⁴

Το 1936 εμφανίστηκε στη Μεγάλη Βρετανία η πρώτη προσπάθεια νομιμοποίησης του δικαιώματος στο θάνατο στη σύγχρονη ιστορία. Το σχετικό νομοθέτημα με την ονομασία «Χάρτης για την ενεργητική εκούσια ευθανασία» έδινε το δικαίωμα στον ασθενή που υπέφερε από πόνους να υποβάλλει αίτηση σε μία «Επιτροπή Ευθανασίας» με την οποία να ζητά το θάνατό του. Η έγκριση της επιτροπής θα διαβιβαζόταν σε ειδικό δικαστήριο, το οποίο και θα αποφαινόταν περί του πρακτέου. Ο Χάρτης, όμως, αυτός δεν έγινε αποδεκτός από το κοινωνικό σύνολο και γρήγορα απορρίφθηκε.

Την ίδια κατάληξη είχε και μία άλλη προσπάθεια νομοθετικής ρύθμισης, που εισήχθη το 1969. Τότε ο Λόρδος Rangan παρουσίασε ένα σχετικό νομοσχέδιο (Euthanasia Bill) στην Βουλή των Λόρδων. Η προσπάθεια απέτυχε, όπως και πολλές άλλες που ακολούθησαν. Όλα τα προταθέντα νομοσχέδια είχαν χαρακτήρα καθοδηγητικό και όχι υποχρεωτικό, αντίθετα με τα συμβαίνοντα στην Ολλανδία, πράγμα που ίσως εξηγεί και την αρνητική αντιμετώπιση που συνάντησαν. Το ιδιαίτερο επίσης πολιτικό σύστημα που ισχύει στην Αγγλία και οι επιπτώσεις του στο νομικό της καθεστώς (η αυτοκτονία είναι αδίκημα στην Αγγλία) έχουν

¹⁷³ Βλ. Ι. Κριάρη-Κατράνη, ό.π., σελ. 1553-1556, Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 241 και το διαδικτυακό τόπο en.wikipedia.org/wiki/Euthanasia

¹⁷⁴ Βλ. Ι. Κριάρη-Κατράνη, ό.π., σελ. 1552-1553, Α. Αναπλιώτη, ό.π., σελ. 136-137, Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 240-241, Δ. Α. Καραμπέλα, ό.π., σελ. 27 και το διαδικτυακό τόπο en.wikipedia.org/wiki/Euthanasia

συμβάλει στην αρνητική στάση έναντι μιας ιδιαίτερης νομοθετικής αντιμετώπισης της ευθανασίας.

Σήμερα, το αγγλικό δίκαιο απαγορεύει την ευθεία ενεργητική ευθανασία αλλά επιτρέπει την έμμεση ενεργητική ευθανασία. Η απόφαση του ασθενούς να μην υποβληθεί σε αγωγή ή θεραπεία γίνεται σεβαστή ως έκφραση της αυτονομίας του, ακόμα και αν κάτι τέτοιο έχει ως αποτέλεσμα το θάνατό του. Εκ του μείζονος εις το έλασσον, η νομική επιστήμη και νομολογία στην Αγγλία έχει αποφανθεί υπέρ του επιτρεπτού και της παθητικής ευθανασίας.

4. Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής¹⁷⁵

Η ομοσπονδιακού χαρακτήρα οργάνωση του αμερικανικού κράτους και το τεκμήριο αρμοδιότητας των Πολιτειών ως προς τη νομοθετική πρωτοβουλία καθιστούν εξαιρετικά δυσχερείς τη διακρίβωση και την εξέταση του ισχύοντος στις ΗΠΑ νομικού πλαισίου σχετικά με την ευθανασία. Μία ενιαία απάντηση στο ζήτημα αυτό θα ήταν προφανώς εσφαλμένη. Εξ αιτίας, λοιπόν, των διαφορετικών νομικών πλαισίων ανά Πολιτεία κρίνεται σκόπιμη η ενδεικτική αναφορά σε νομοθεσίες ορισμένων μόνο Πολιτειών, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Οι ΗΠΑ έχουν μακρά ιστορία στις απόπειρες νομοθέτησης του δικαιώματος στο θάνατο. Ειδικότερα, νομοσχέδια που αφορούν την ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία εισήχθησαν στις Πολιτείες Οχάιο (1906), Αϊόβα (1906), Νεμπράσκα (1937), Νέα Υόρκη (1947) και Αϊντάχο (1969) χωρίς, όμως, να γίνουν νόμοι των αντίστοιχων Πολιτειών. Ο πρώτος σύγχρονος νόμος υπέρ της ευθανασίας υπήρξε «Η πράξη για το φυσικό θάνατο» στην Πολιτεία Καλιφόρνια το 1976, η οποία με επίκληση της αξιοπρέπειας και της πολιτικής ζωής (privacy) καθιερώνει τη λεγόμενη «διαθήκη εν ζωή» (living will). Με αυτήν ο ασθενής σε τελειωτική κατάσταση δίνει οδηγίες στο γιατρό να απόσχει από κάθε υποστηρικτική της ζωής διαδικασία.

¹⁷⁵ Βλ. Α. Αναπλιώτη, ό.π., σελ. 142-144, Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 239 και το διαδικτυακό τόπο en.wikipedia.org/wiki/Euthanasia

Στη δεκαετία του 1990 υπήρξαν δύο πρωτοβουλίες για «το θάνατο με αξιοπρέπεια» στις Πολιτείες Ουάσιγκτον και Καλιφόρνια, οι οποίες, όμως, απορρίφθηκαν, επειδή δεν συγκέντρωσαν τον απαιτούμενο αριθμό ψήφων στα σχετικά δημοψηφίσματα που έγιναν. Παρόλα αυτά, η εμφανής μεταστροφή της κοινής γνώμης στα θέματα γύρω από την ευθανασία είχε ως αποτέλεσμα να ψηφιστεί ο νόμος των ΗΠΑ για τον «αυτοπροσδιορισμό του ασθενή» (1.12.1991). Κύριο μέλημα του νόμου αυτού ήταν η ενημέρωση των ασθενών για τα δικαιώματά τους ως προς τη λήψη αποφάσεων κατά την εισαγωγή τους σε κάποια μονάδα νοσηλείας.

Το πλέον σημαντικό νομοθέτημα των ΗΠΑ για την κατοχύρωση του δικαιώματος στο θάνατο είναι ο νόμος της Πολιτείας του Όρεγκον της 27.9.1997 για το «θάνατο με αξιοπρέπεια», στον οποίο προβλέπεται η νομιμοποίηση χορήγησης θανατηφόρας δόσης φαρμάκου, το οποίο δίνεται μόνο σε κατοίκους της Πολιτείας του Όρεγκον και, κυρίως, όταν έχουν προσδόκιμο επιβίωσης, κατά τα ιατρικά δεδομένα, λιγότερο από 6 μήνες. Η εμπειρία εφαρμογής του νόμου αυτού και η ευρύτερη αποδοχή, που αυτός λαμβάνει από την κοινή γνώμη, φαίνεται να δικαιολογεί το χαρακτηρισμό του Όρεγκον ως «πρωτεύουσας του θανάτου» των ΗΠΑ.

5. Καναδάς¹⁷⁶

Η νομική αντιμετώπιση που έχει η ευθανασία στον Καναδά είναι αντίστοιχη με αυτήν στις Η.Π.Α., με την διαφορά ότι αυτό συμβαίνει ενάντια στην κείμενη νομοθεσία.

Η πρώτη καταδίκη ιατρού που διενήργησε ευθανασία δημοσιεύτηκε το 1996 και αφορούσε στην περίπτωση του Maurice Genaux. Σύμφωνα με τον καναδικό Ποινικό Κώδικα, όποιος προκαλεί τον θάνατο άλλου για οποιοδήποτε λόγο δια πράξεως ή παράλειψης είναι ένοχος ανθρωποκτονίας. Δεν αποτελεί υπερασπιστικό επιχείρημα η θέληση του θανόντος, αφού κανείς δεν έχει το δικαίωμα να συναινέσει

¹⁷⁶ Βλ. Α. Πρωτοπαπαδάκη, ό.π., σελ. 5-10

στην θανάτωσή του, και τέτοια συναίνεση δεν αίρει τις ποινικές ευθύνες του ατόμου που προκάλεσε τον θάνατο του συναινούντος.

Η προηγούμενη δεκαετία δεν επέφερε αλλαγές στον τρόπο αντιμετώπισης της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας -η παθητική ευθανασία δεν αντιμετωπίζεται καν- αλλά διατυπώνονται σκέψεις αναθεώρησης του ποινικού κώδικα για ευνοϊκότερη αντιμετώπιση τέτοιων περιπτώσεων, προς την κατεύθυνση της προστασίας των γιατρών που διενεργούν σε μεγάλη κλίμακα πλέον ευθανασία.

6. Γερμανία¹⁷⁷

Το γερμανικό νομοθετικό πλαίσιο για τη ρύθμιση ζητημάτων που προκύπτουν από το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο προσεγγίζει σε μεγάλο βαθμό το αντίστοιχο ελληνικό. Τόσο σε επίπεδο Συντάγματος (βλ. άρθρο 2§1 του γερμ. Σ) όσο και σε επίπεδο νομοθεσίας (βλ. άρθρα 211 - 216 και 222 του γερμ. ΠΚ) η ζωή κατοχυρώνεται ως απόλυτο δικαίωμα - προϋπόθεση όλων των υπολοίπων συνταγματικών δικαιωμάτων. Παρόμοια με την ελληνική είναι η θεώρηση του θανάτου, ο οποίος, όπως γίνεται δεκτό, ταυτίζεται με τον εγκεφαλικό θάνατο.

Συνέπεια των ανωτέρω, η ευθεία ενεργητική ευθανασία (*directe active sterbehilfe*) συνιστά κατά το γερμανικό δίκαιο σε κάθε περίπτωση άδικη και ποινικά κολάσιμη πράξη, ακόμα και όταν διενεργείται από γιατρό. Αντιθέτως, η έμμεση ενεργητική ευθανασία (*indirecte active sterbehilfe*) -δηλαδή η παροχή υπηρεσιών στον ασθενή, που διανύει το τελειωτικό στάδιο της νόσου, με μέσα που μειώνουν το σωματικό και ψυχικό πόνο, ακόμη και αν αυτά συνεπάγονται συντόμευση του χρόνου ζωής - επιτρέπεται μόνο μετά από σαφώς εκδηλωμένη ή βάσιμα εικαζόμενη συναίνεση του ασθενή, αφού ο τελευταίος ενημερωθεί πλήρως για τις διαθέσιμες μεθόδους θεραπείας. Τέλος, γίνεται ευρέως δεκτό το μη άδικο και της παθητικής ευθανασίας (*passive sterbehilfe*), όπου διακόπτεται ή δεν αρχίζει η ιατρική αγωγή

¹⁷⁷ Βλ. Α. Αναπλιώτη, ό.π., σελ. 131-136, Α. Π. Καίσαρη, ό.π., σελ. 55-60 και την εργασία της Μ. Ε. Ιωάννου στα Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, με τίτλο «Ευθανασία και Σύνταγμα», έτος 2004-2005

ενός θανάσιμα ασθενούς, του οποίου η ασθένεια κρίνεται ως προς το αποτέλεσμα της, το θάνατο, μη αναστρέψιμη.

7. Γαλλία¹⁷⁸

Μέχρι στιγμής οι γενικές αρχές του γαλλικού Ποινικού Δικαίου απαγορεύουν τη μεθ' οιονδήποτε τρόπο αφαίρεση της ζωής. Καίτοι διεξάγεται έντονη συζήτηση σχετικά με το ενδεχόμενο να επιτραπεί υπό προϋποθέσεις η ευθανασία, ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην αναλγητική φροντίδα και στη δημιουργία ειδικών μονάδων στα νοσοκομεία για την περίθαλψη ετοιμοθάνατων (νόμος της 9.7.1999). Στη Γαλλία, σήμερα, κατοχυρώνεται μόνο το δικαίωμα του ασθενούς να αρνηθεί οποιαδήποτε εξέταση ή θεραπεία. Ο ιατρός οφείλει να σεβαστεί την επιθυμία του ασθενούς, αφού πρώτα τον ενημερώσει για τις συνέπειες της απόφασής του.

8. Αυστραλία¹⁷⁹

Στην Αυστραλία, το πρώτο σχέδιο για την «Πράξη σχετικά με την εκούσια ευθανασία και το φυσικό θάνατο» υποβλήθηκε στο Νομοθετικό Σώμα της Capital Territory στις 16 Ιουνίου του 1993, τελικά, όμως, απορρίφθηκε. Παρόμοια ήταν και κατάληξη νομοσχεδίου για την ευθανασία που υπέβαλλε το ίδιο έτος μια «εταιρία για την εκούσια ευθανασία» στη Victoria. Το 1996 ψηφίσθηκε στο κράτος της βόρειας περιοχής της Αυστραλίας νόμος που αναγνωρίζει το δικαίωμα της ιατρικώς υποβοηθούμενης αυτοκτονίας από γιατρούς διαφόρων ειδικοτήτων δια της αποδοχής της διαθήκης εν ζωή. Η κοινωνική, ωστόσο, κατακραυγή που επέσυρε η νομοθετική αυτή ρύθμιση εντός της Αυστραλίας, αλλά και διεθνώς, είχε ως αποτέλεσμα τη μη επικύρωσή της από την Κοινοπολιτεία, όπως ο Συνταγματικός Χάρτης απαιτεί. Έτσι, δεν τέθηκε ποτέ σε ισχύ ως νόμος της Αυστραλίας.

9. Ελβετία¹⁸⁰

¹⁷⁸ Βλ. Ι. Κριάρη-Κατράνη, ό.π., σελ. 1556 και Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 241 επ.

¹⁷⁹ Βλ. Α. Αναπλιώτη, ό.π., σελ. 141-142 και το διαδικτυακό τόπο en.wikipedia.org/wiki/Euthanasia

Από το 1987 οι νομοθεσίες των Καντονίων απαγορεύουν ρητά την ενεργητική ευθανασία. Σε ό,τι αφορά την παθητική ευθανασία, ορίστηκε, ότι ο ιατρός δύναται να σταματήσει την περίθαλψη ετοιμοθάνατου, ακόμα και ανίκανου προς έκφραση έγκυρης νομικά βούλησης. Ωστόσο, ζητήματα όπως η εικαζόμενη βούληση του ασθενούς, ο απαιτούμενος βαθμός πόνου και το ανίατο ή μη της ασθένειας ως προϋποθέσεις της ευθανασίας δεν έχουν διευκρινισθεί. Πολύ ευρύτερος είναι ο Κανονισμός Λειτουργίας Νοσοκομείων της Ζυρίχης (1981), που προβλέπει ότι ο ιατρός δεν υποχρεούται να προβεί σε ενέργειες, που δεν επιβάλλονται ούτε από ιατρικούς ούτε από ηθικούς λόγους.

V) Νομολογία και ευθανασία

A) Ελληνική νομολογία

Η ελληνική νομολογία για το δικαίωμα στο θάνατο και την ευθανασία δεν είναι πολυάριθμη¹⁸¹. Οι σημαντικότερες υποθέσεις που εισήχθησαν ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων είναι οι εξής:

i) Η υπόθεση του Ματθαίου Μονσελά

Ο κατηγορούμενος Ματθαίος Μονσελάς πυροβόλησε και σκότωσε την οδοντίατρο Γιόλα Βαγενά, ύστερα από επίμονη παράκλησή της να τη «λυτρώσει» με αυτόν τον τρόπο.

Κατά τη διερεύνηση της εν όλω υπόθεσης, πριν από το ακροατήριο, έγινε η εγκληματολογική θεώρηση της συμμετοχής σε αυτοκτονία στην από 31.1.1994 Έκθεση ένορκης εξέτασης ως μάρτυρα του καθηγητού της εγκληματολογίας της Νομικής Σχολής Θράκης, Ι. Πανούση, ενώπιον του 24ου τακτικού ανακριτού, η οποία συνοψίζεται στα ακόλουθα:

¹⁸⁰ Βλ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, ό.π., σελ. 240-241 και το διαδικτυακό τόπο en.wikipedia.org/wiki/Euthanasia

¹⁸¹ Βλ. Α. Αναπλιώτη, ό.π., σελ. 118-119

Η αυτοκτονία διαμέσου τρίτου προσώπου παρουσιάζεται σε τρεις περιπτώσεις:

- εκτέλεση της πράξης επί πληρωμή από αυτόν που δεν έχει τη δύναμη να αυτοκτονήσει
- χρήση ατόμου μειωμένης βούλησης ή νόησης ως άβουλου οργάνου για την τέλεση της πράξης και
- ανθρωποκτονία με συναίνεση (ή, ορθότερα, ανθρωποκτονία κατ' απαίτηση) σύμφωνα με τους όρους του άρθρου 300 ΠΚ.

Τελικά, το Μικτό Ορκωτό Εφετείο κήρυξε ένοχο τον Ματθαίο Μονσελά για ανθρωποκτονία από πρόθεση (και όχι για ανθρωποκτονία κατ' απαίτηση) σε βάρος της 40χρονης οδοντιάτρου, Γιόλας Βαγενά, ενώ του αναγνώρισε το ελαφρυντικό του προτέρου εντίμου βίου. Τον καταδίκασε σε κάθειρξη 12 ετών και 6 μηνών, μειωμένη κατά τρεις μήνες από την πρωτόδικη απόφαση.

ii) Το υπ' αριθμόν 796/1993 βούλευμα του Πλημμελειοδικείου Πειραιά¹⁸² (Υπόθεση αυτοκτονίας σε νοσοκομείο), με το οποίο απηλλάγη ο γιατρός που είχε την ευθύνη παρακολούθησης ασθενούς σε νοσηλευτικό ίδρυμα, με την αιτιολογία ότι ο «παθών» αναζητούσε προφανώς οποιοδήποτε τρόπο για να καταλύσει τη ζωή του, αφού ούτε οι οδύνες από τον αυτοτραυματισμό του κατάφεραν να κάμψουν την απόφασή του αυτή. Το γεγονός, άλλωστε, ότι η αυτοκτονία έλαβε χώρα το μήνα Αύγουστο, όταν επικρατούσε αφόρητος καύσωνας, δικαιολογεί τη διατήρηση του παραθύρου του δωματίου, όπου νοσηλευόταν ο ασθενής, ανοικτού, από το οποίο ρίχτηκε στο κενό και απεβίωσε.

iii) Το υπ' αριθμόν 57/1986 βούλευμα του Πλημμελειοδικείου Χίου¹⁸³ (Υπόθεση του ψυχοπαθή υιού), με το οποίο κρίθηκε η θανάτωση από τον πατέρα του ακαταλόγιστου και φέροντος ανίατη ψυχική πάθηση υιού, ο οποίος απειλούσε και απαιτούσε από την οικογένειά του να τον σκοτώσει, ως ανθρωποκτονία εκ προθέσεως, και όχι ως ανθρωποκτονία κατ' απαίτηση. Το δικαστήριο οδηγήθηκε στη συγκεκριμένη απόφαση, επειδή, ελλείψει της συνειδήσεως του θύματος, δεν

¹⁸² Βλ. ΑρχΝ, τ.ΜΔ, σελ. 641

¹⁸³ Βλ. ΠλημΧίου 57/1986, ΠοινΧρον 1987 (ΛΖ'), σελ. 244-247

διαπιστώθηκε το σπουδαίο της απαίτησης, κατά το άρθρο 300 ΠΚ, καθώς και ο οίκτος του δράστη προς αυτόν ως γνήσιο κίνητρό του (αντιθέτως έγινε δεκτό ότι ο δράστης επιτέθηκε με ανθρωποκτόνο διάθεση από φόβο για τη δική του ζωή).

iv) Το υπ' αριθμόν 6/1986 βούλευμα του Εφετείου Αιγαίου¹⁸⁴ (Υπόθεση του ψυχοπαθή υιού), το οποίο αποτελεί τη σε δεύτερο βαθμό εκδίκαση της παραπάνω υποθέσεως και το οποίο έκανε δεκτή κατ' ουσίαν την έφεση του κατηγορουμένου, που είχε παραπεμφθεί για ανθρωποκτονία εκ προθέσεως, διότι το δικαστήριο έκρινε ότι πράγματι ενήργησε εξ οίκτου προς τον ψυχικώς πάσχοντα υιό του, που συχνά είχε νοσηλευτεί σε ψυχιατρικές κλινικές και ο οποίος με συνεχείς και επίμονες παρακλήσεις του τον προέτρεπε να του αφαιρέσει τη ζωή.

B) Διεθνής νομολογία¹⁸⁵

i) Υπόθεση Superintendent of the Belchertown State School v. Saikewicz (1977)

Ο Joseph Saikewicz, κάτοικος του Belchertown με προφανή νοητική καθυστέρηση, διαγνώστηκε ότι έπασχε από μία θανατηφόρα μορφή λευχαιμίας με 50% πιθανότητα προσωρινής διατήρησης στη ζωή μετά από χημειοθεραπευτική αγωγή. Επίτροπος, διορισμένος από το δικαστήριο, εισηγήθηκε τη μη υποβολή του Saikewicz στην εν λόγω θεραπεία επικαλούμενος το δικαίωμα ανίκανων προς καταλογοισμό ανθρώπων να πεθάνουν. Το δικαστήριο, που επιλήφθηκε της υποθέσεως, ενέκρινε την άρνηση της θεραπείας και κατοχύρωσε νομολογιακά την αρμοδιότητα των δικαστηρίων να κρίνουν ακόμα και την υποθετική βούληση ατόμων, τα οποία δεν έχουν την ικανότητα να την εκφράσουν.

ii) Υπόθεση Karen Ann Quinlan - New Jersey Supreme Court (31 Μαρτίου 1976)¹⁸⁶

¹⁸⁴ Βλ. ΕφΑιγαίου 6/1986, ΠοινΧρον 1987 (ΛΖ'), σελ. 241-242

¹⁸⁵ Η διεθνής νομολογία αντλήθηκε από τους διαδικτυακούς τόπους www.bioethics.gr και www.euthanasiaprocon.org/legalprecedents.html

Το 1975, η, 21 ετών, Karen Ann Quinlan εισήχθη στο νοσοκομείο σε κώμα, όπου οι γιατροί διέγνωσαν ότι είχε περιέλθει σε μία μόνιμη φυτοζωική κατάσταση (persistent vegetative state). Μετά από πέντε μήνες τεχνητής διατήρησής της στη ζωή με τη βοήθεια μηχανήματος τεχνητής αναπνοής, οι γονείς της, αφού οι γιατροί το αρνήθηκαν, προσέφυγαν στο New Jersey Superior Court με αίτημα την αποσύνδεση του μηχανήματος και την αναγνώριση του δικαιώματος της Quinlan να πεθάνει. Το New Jersey Superior Court απέρριψε το εν λόγω αίτημα, όμως, το New Jersey Supreme Court ανέτρεψε την απόφαση καθώς έκρινε ότι το δικαίωμα της Quinlan στην ιδιωτικότητα (right to privacy) περιλάμβανε και το δικαίωμά της να αποσυνδεθεί από το μηχάνημα υποβοήθησης της αναπνοής της.

iii) Υπόθεση *Cruzan v. Director, Missouri Dept. of Health* - Missouri Supreme Court (25 Ιουνίου 1990)¹⁸⁷

Η Nancy Beth Cruzan υπέστη σοβαρές βλάβες κατά τη διάρκεια ενός αυτοκινητικού δυστυχήματος και περιέπεσε, όπως και η Karen Ann Quinlan, σε μόνιμη φυτοζωική κατάσταση (persistent vegetative state). Αφού διατηρήθηκε στη ζωή για μερικές εβδομάδες με μεθόδους τεχνητής υποστήριξης, οι γονείς της επεχείρησαν τον τερματισμό της υποστήριξης αυτής, αλλά οι υπεύθυνοι του πολιτειακού νοσοκομείου αρνήθηκαν να προβούν σε τέτοιου είδους ενέργειες άνευ προηγούμενης δικαστικής απόφασης. Το πολιτειακό δικαστήριο, που εξέτασε σε πρώτο βαθμό την υπόθεση, επέτρεψε τον τερματισμό της τεχνητής υποστήριξης, όμως, το Missouri Supreme Court ανέτρεψε την παραπάνω απόφαση. Τέλος, η υπόθεση ήχθη στο Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ το οποίο, αν και με οριακή πλειοψηφία (5 προς 4), θεώρησε την απόφαση της Πολιτείας του Missouri να διατηρήσει την Cruzan στη ζωή απόλυτα συνταγματική κυρίως λόγω της ελλείψεως «καθαρών και πειστικών αποδείξεων (clear and convincing evidence)» ότι η ασθενής επιθυμούσε τη διακοπή της αγωγής.

¹⁸⁶ Για ολόκληρο το κείμενο της εν λόγω δικαστικής απόφασης, βλ. το διαδικτυακό τόπο people.brandeis.edu/%7Eteuber/quinlan.htm

¹⁸⁷ Βλ. Μ. Π. Μαργαρίτη, ό.π., σελ. 1228-1229

iv) Υπόθεση Washington v. Glucksberg - U.S. Supreme Court (26 Ιουνίου 1997)

Ο ιατρός Harold Glucksberg μαζί με άλλους τρεις ιατρούς, τρεις βαριά ασθενείς και το μη κερδοσκοπικό οργανισμό Compassion in Dying αμφισβήτησε τη συνταγματικότητα της απαγόρευσης από την πολιτεία της Washington της ιατρικά υποβοηθούμενης αυτοκτονίας. Οι ενάγοντες στήριξαν τον ισχυρισμό τους περί αντισυνταγματικότητας με το επιχείρημα ότι η κατοχύρωση της ελευθερίας από τη 14η Τροποποίηση του Συντάγματος των ΗΠΑ επέτρεπε σε άτομα που έχουν πλήρη συνείδηση και πάσχουν από ανίατη ασθένεια να διαπράξουν ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Τα πολιτειακά δικαστήρια District Court και Ninth Circuit έκριναν την εν λόγω απαγόρευση αντισυνταγματική. Η απόφαση, όμως, αυτή ανετράπη από το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ και μάλιστα ομοφώνως (9 προς 1), καθώς το δικαστήριο δεν διέγνωσε κανένα σημείο τριβής μεταξύ της απαγόρευσης και της 14ης Τροποποίηση του Συντάγματος.

v) Υπόθεση Vacco v. Quill - U.S. Supreme Court (26 Ιουνίου 1997)

Ο ιατρός Timothy Quill μαζί με άλλους δύο ιατρούς και τρεις βαριά ασθενείς αμφισβήτησε τη συνταγματικότητα της απαγόρευσης από την πολιτεία της Νέας Υόρκης, σύμφωνα με την οποία επιτρεπόταν η άρνηση θεραπείας, αλλά απαγορευόταν η διενέργεια ιατρικά υποβοηθούμενης αυτοκτονίας. Όπως και στην υπόθεση Washington v. Glucksberg, οι εναγόμενοι επικαλέστηκαν τη 14η Τροποποίηση του Συντάγματος των ΗΠΑ και, συγκεκριμένα, την υποχρέωση παροχής ίσης προστασίας, που αυτή θεσπίζει. Το πρωτοβάθμιο πολιτειακό δικαστήριο αποφάσισε υπέρ της πολιτείας της Νέας Υόρκης, το δευτεροβάθμιο υπέρ του Quill, όμως, το Ανώτατο Δικαστήριο, διατηρώντας το πάγιο της νομολογίας του έκρινε ομόφωνα (9 προς 1) την απαγόρευση ως συνταγματική.

vi) Υπόθεση People v. Kevorkian - Michigan Court of Appeals (20 Νοεμβρίου 2001)

Ο, 52 ετών, Thomas Youk, που υπέφερε από το σύνδρομο του Lou Gehrig, ζήτησε από τον ιατρό Jack Kevorkian, γνωστό από την πρακτική της ευθανασίας

που ασκεί και ως Dr Death, να του χορηγήσει θανατηφόρα δόση ναρκωτικού με αποτέλεσμα να πεθάνει. Ο Kenorkian μαγνητοσκόπησε το θάνατο του Thomas Youk και οι ένορκοι του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου, που είδαν τις σχετικές βιντεοκασέτες, τον έκριναν ένοχο για ανθρωποκτονία δευτέρου βαθμού, παρά τους ισχυρισμούς του, ότι επρόκειτο για ανθρωποκτονία εξ οίκτου. Το Michigan Court of Appeals επιβεβαίωσε την καταδίκη.

vii) Υπόθεση Diane Pretty - European Court of Human Rights (29 Απριλίου 2002)¹⁸⁸

Η σαραντατετράχρονη Βρετανίδα από το Luton του Bedfordshire διαγνώσθηκε ότι πάσχει από την ασθένεια Motor Neurone. Με την εξέλιξη της νόσου και καθώς η μετακίνηση και επικοινωνία της με το περιβάλλον καθίσταντο ολοένα και δυσχερέστερες, η Pretty εξέφρασε την επιθυμία να θέσει τέρμα στη ζωή της με τη βοήθεια του συζύγου της. Επειδή, όμως, το αγγλικό νομοθετικό πλαίσιο για την ενεργητική ευθανασία είναι απαγορευτικό, η Pretty εισήγαγε την υπόθεση στα βρετανικά δικαστήρια με αίτημα τη μη δίωξη του άνδρα της, που θα τη βοηθούσε να πεθάνει, από την αρμόδια εισαγγελική αρχή και επικαλούμενη το Νόμο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (Human Rights Act). Ωστόσο, τόσο το Ανώτατο Δικαστήριο της Βρετανίας όσο και η Βουλή των Λόρδων απέρριψαν το αίτημά της κρίνοντας ότι το Ηνωμένο Βασίλειο δεν ήταν έτοιμο να αποποινικοποιήσει την υποβοηθούμενη αυτοκτονία (πολλώ δε μάλλον την ενεργητική ευθανασία). Για το λόγο αυτό, η Pretty προσέφυγε στις 21.12.2001 στο Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης στο Στρασβούργο, το οποίο έκρινε το θέμα κατά προτεραιότητα, λόγω της καταστάσεως της ασθενούς. Η κα Pretty ισχυρίστηκε ότι η απόφαση του Εισαγγελέως προσβάλλει το δικαίωμά της στη ζωή (άρθρο 2 της ΕΣΔΑ), το άρθρο 3 (απαγόρευση απάνθρωπης ή μειωτικής συμπεριφοράς ή τιμωρίας), το άρθρο 8 (προστασία της ιδιωτικής ζωής), το άρθρο 9 (ελευθερία της συνειδήσεως) και το άρθρο 14 (απαγόρευση της διαφοροποιημένης

¹⁸⁸ Για όλες τις δικαστικές αποφάσεις, που αφορούν την υπόθεση, βλ. τους διαδικτυακούς τόπους www.courtservice.gov.uk/judg./Pretty_v_DPP_SSHD.htm, www.parliament.the-stationeryoffice.co.uk/pa/Id200102/Idjudgmt/jd011129/pretty-1.htm και www.echr.coe.int/Eng/Press/2002/Prettyjudepress.htm

μεταχειρίσεως) (Pretty κατά Ηνωμένου Βασιλείου, αίτηση υπ' αριθμόν 2346/02). Συγκεκριμένα ισχυρίστηκε ότι: Από το δικαίωμα προστασίας στη ζωή συνάγεται το δικαίωμα επιλογής του ατόμου εάν θα ζήσει και ότι το δικαίωμα να πεθάνει είναι «συμμετρικό» του δικαιώματος στη ζωή και εξίσου προστατευόμενο. Συνεπώς το κράτος υποχρεούται να προβλέψει στο εσωτερικό δίκαιο τον τρόπο ασκήσεως αυτού του δικαιώματος. Το Δικαστήριο, όμως, δεν πείστηκε ότι από την ερμηνεία του δικαιώματος στη ζωή είναι δυνατόν να συναχθεί, χωρίς διαστρέβλωση της γλώσσας, το διαμετρικά αντίθετο δικαίωμα, δηλαδή το δικαίωμα στο θάνατο. Απέρριψε, λοιπόν, την εν λόγω έφεση και έδωσε τέρμα σε ένα δικαστικό μαραθώνιο, που αφύπνισε με την ένταση και τη σοβαρότητα του περιεχομένου του όχι μόνο την κοινωνία της Μεγάλης Βρετανίας, αλλά το σύνολο της ανθρωπότητας. Η Diane Pretty πέθανε χωρίς βοήθεια στις 11 Μαΐου του 2002.

viii) Υπόθεση Bush v. Schiavo - Florida Supreme Court (23 Σεπτεμβρίου 2004)

Η Theresa Schiavo διαβιούσε σε μόνιμη φυτοζωική κατάσταση (persistent vegetative state) από το 1990. Το πρωτοβάθμιο δικαστήριο της Florida (Second District Court) επέτρεψε την απομάκρυνση του σωλήνα διατροφής και ενυδάτωσης της Schiavo στις 15 Οκτωβρίου του 2003. Στις 21, όμως, του ίδιου μήνα, η Βουλή της Florida ψήφισε σχετικό νόμο και ο πολιτειακός Κυβερνήτης Jeb Bush εξέδωσε εις εκτέλεσιν του νόμου αυτού διάταγμα για τη συνέχιση της τεχνητής υποστήριξης της Schiavo. Ο Michael Schiavo, σύζυγος και επίτροπος της Schiavo, έφερε την υπόθεση ενώπιον του δευτεροβαθμίου δικαστηρίου της Florida (circuit court), το οποίο και αποφάσισε υπέρ του. Την απόφαση αυτή δέχτηκε και το Supreme Court της συγκεκριμένης πολιτείας.

ix) Υπόθεση Gonzales v. Oregon - U.S. Supreme Court (17 Ιανουαρίου 2006)

Το 1994 το Oregon ψήφισε το Νόμο για το Θάνατο με Αξιοπρέπεια (Death with Dignity Act), τον πρώτο πολιτειακό νόμο, που επέτρεπε σε ιατρούς τη χορήγηση θανατηφόρων δόσεων ελεγχόμενων ουσιών σε ανίατα πάσχοντες στο τελευταίο στάδιο της νόσου τους. Ο υπουργός Δικαιοσύνης των ΗΠΑ John Ashcroft δήλωσε το 2001, πως ο νόμος αυτός παραβιάζει το Νόμο για τις Ελεγχόμενες

Ουσίες του 1970 (Controlled Substances Act) και απείλησε με ανάκληση αδειών άσκησης επαγγέλματος όσους ιατρούς συμμετείχαν σε ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Η πολιτεία του Oregon μήνυσε τον υπουργό Δικαιοσύνης στο πρωτοβάθμιο ομοσπονδιακό δικαστήριο. Τόσο αυτό όσο και το δευτεροβάθμιο δικαστήριο έκριναν τις ενέργειες του Ashcroft παράνομες. Το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ, επίσης, δέχθηκε (με πλειοψηφία 6 προς 3), ότι ο Νόμος για τις Ελεγχόμενες Ουσίες δεν εξουσιοδοτούσε τον υπουργό Δικαιοσύνης να απαγορεύσει τη χρήση ελεγχόμενων ουσιών για τη διενέργεια ιατρικά υποβοηθούμενης αυτοκτονίας.

ΒΑΣΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος στο θάνατο δεν εντοπίζεται στο άρθρο 5§2 Σ για την προστασία της ζωής, αλλά θεμελιώνεται στη βάση των άρθρων 5§1 και 2§1 Σ για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και την ανθρώπινη αξία αντίστοιχα. Κατά λογική συνέπεια, το ίδιο ισχύει και για την ευθανασία, ως ειδικότερη έκφανση του δικαιώματος στο θάνατο, χωρίς, ωστόσο, αυτό να συνεπάγεται σε κάθε περίπτωση την ατιμωρησία αυτού που διενεργεί την ευθανασία. Ο χαρακτήρας της ευθανασίας ως ετεροπροσβολής δεν αποκλείει το άδικο και αξιόποιο της εν λόγω πράξης στο πλαίσιο του Ποινικού Δικαίου. Η απάντηση, όμως, ως προς το νόμιμο ή μη της ευθανασίας δεν μπορεί να δοθεί για κάθε της μορφή ενιαία, αλλά επιτάσσει τη λήψη υπόψιν των ποικίλων συνθηκών στις οποίες αυτή προσφέρεται. Συγκεκριμένα, είναι ειδική: α) η ευθεία ενεργητική ευθανασία, β) η παθητική ευθανασία παρά την αντίθετη βούληση του ασθενή, γ) η παθητική ευθανασία, όταν ο ασθενής δεν έχει εκφράσει τη βούλησή του και είναι εφικτή η παράταση της φυσικής - βιολογικής λειτουργίας του οργανισμού του, δ) η αποσύνδεση από μηχάνημα τεχνητής διατήρησης στη ζωή και ε) η θανάτωση, με πράξη ή παράλειψη, νεογέννητου το οποίο έχει σοβαρές επιβαρύνσεις. Αντιθέτως, δεν είναι άδικη: α) η κατά κυριολεξία ευθανασία, η παροχή δηλαδή βοήθειας κατά το θάνατο, χωρίς σύντμηση της ζωής, β) η έμμεση ενεργητική ευθανασία, η χορήγηση δηλαδή μέσων μείωσης των πόνων με ενδεχόμενη παρενέργεια το θάνατο, γ) η παθητική ευθανασία που γίνεται με τη θέληση ή κατ' απαίτηση του ασθενή και δ) η αποχή του γιατρού από τη λήψη μέτρων που συνεπάγονται μόνο την τεχνητή παράταση της ζωής, όταν το άτομο έχει χάσει αμετάκλητα τις αισθήσεις του. Νομιμοποίηση της παθητικής ευθανασίας προβλέπεται εμμέσως πλην σαφώς και με το άρθρο 29 του νέου Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας (ν. 3418/2005), σύμφωνα με το οποίο ο ιατρός δικαιούται να ακολουθήσει αποκλειστικά αναλγητική αγωγή, εφόσον κάθε περαιτέρω θεραπεία κρίνεται, κατά την ιατρική επιστήμη, ως ανώφελη.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ευθανασία είναι η θανάτωση - με πράξη ή παράλειψη- ανθρώπου που πάσχει από ανίατη και επώδυνη ασθένεια. Η συνταγματική προστασία της ζωής (Σ 5§2) δεν εμποδίζει την κατοχύρωση του δικαιώματος στο θάνατο βάσει της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της ανθρώπινης αξίας (Σ 5§1 και Σ 2§1). Η πρακτική της ευθανασίας εμφανίζεται ως μία ιδιαίτερη έκφραση του δικαιώματος στο θάνατο και διακρίνεται σε κατά κυριολεξία ευθανασία, ευθεία ενεργητική, έμμεση ενεργητική, παθητική και ευγονική ευθανασία. Ο Ποινικός Κώδικας δεν ρυθμίζει ευθέως το ζήτημα της ευθανασίας (ΠΚ 300). Συγκεκριμένα, η ευθεία ενεργητική, η παθητική χωρίς τη συναίνεση του ασθενούς και η ευγονική ευθανασία κρίνονται ως απαγορευμένες. Αντιθέτως, η κατά κυριολεξία ευθανασία, η έμμεση ενεργητική και η παθητική ευθανασία με τη συναίνεση του ασθενούς επιτρέπονται.

SUMMARY

Euthanasia is the killing -by action or omission- of a person who suffers from an incurable and painful disease. The constitutional protection of life (Σ 5§2) does not impede the consolidation of the right to die on the basis of free development of personality and human value (Σ 5§1 and Σ 2§1). The practice of euthanasia is presented as a particular aspect of the right to die and is distinguished between true euthanasia, direct active, indirect active, passive and eugenic euthanasia. The Penal Code does not regulate directly the issue of euthanasia (ΠΚ 300). Specifically, direct active, passive without patient's consent and eugenic euthanasia are considered forbidden. On the contrary, true euthanasia, indirect active and passive euthanasia with patient's consent are allowed.

ΛΗΜΜΑΤΑ

- Άρνηση θεραπείας
- Δικαίωμα της ζωής

- Δικαίωμα στο θάνατο
- Ευθανασία, κατά κυριολεξία ευθανασία, ευθεία ενεργητική ευθανασία, έμμεση ενεργητική ευθανασία, παθητική ευθανασία, ευγονική ευθανασία
- Ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία
- Συναίνεση του ασθενούς
- Σύνταγμα

ENTRIES

- Denial of treatment
- Right of life
- Right to die
- Euthanasia, true euthanasia, direct active, indirect active, passive, eugenic euthanasia
- physician-assisted suicide
- Patient's consent
- Constitution

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- Αναπλιώτης Ανάργυρος, Το δικαίωμα στην ευθανασία - αθανασία: ναι ή όχι στην ευθανασία;, Αθήνα: Zume1 2003
- Ανδρουλάκης Νικόλαος, Ποινικόν Δίκαιον, Ειδικό Μέρος, Αθήναι, 1974
- Αποστολίδης Χαράλαμπος, Το δικαίωμα στη ζωή ως πολιτικό ζήτημα, ΔτΑ 2004, σελ. 43επ.
- Βελισσαρίου Ζαφειρούλα, εργασία στα Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, με τίτλο «Παραίτηση από τα Συνταγματικά Δικαιώματα», έτος 2005-2006
- Δαγτόγλου Π. Δ., Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α', εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2005

- Δαγτόγλου Π. Δ., Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2005
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, Κοινωνικός Ανθρωπισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα, ΝοΒ 28, τεύχ. 8-9 και 10, 1980, σελ. 1834επ.
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Ημίτομος Ι, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, Συνταγματικά Δικαιώματα, Ειδικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ' - Τεύχος ΙΙ, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2007
- Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, Σειρά: Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής. Τ. 3. Διεύθυνση σειράς: Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. Συμεωνίδου - Καστανίδου, εκδ. Αντ. Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007
- Δημοσιεύματα του ελληνικού τμήματος της Διεθνούς Εταιρείας Κοινωνικής Άμυνας με Ανθρωπιστική και Αντεγκληματική Πολιτική, Θεσσαλονίκη 1997
- Eser Albin, Ιατρικό καθήκον διατηρήσεως της ζωής και διακοπή θεραπείας, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, Αθήνα, 1985
- Ευαγγέλου Ιάσων, Το πρόβλημα της ευθανασίας, εκδ.Αντ.Ν.Σάκκουλα, 1999
- Ζέπος Παν. Ι., Η ευθύνη του ιατρού, ΝοΒ 1973, τεύχ.1, σελ. 1επ.
- Ιωάννου Μαρία Εμμανουέλλα, εργασία στα Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, με τίτλο «Ευθανασία και Σύνταγμα», έτος 2004-2005
- Καίσαρης Ανδρ. Παναγιώτης, Περί ευθανασίας, εκδ. Αχαϊκές, Πάτρα 1999
- Καίσαρης Ανδρ. Παναγιώτης, Περί της ευθανασίας, ΠοινΔικ 1998, τεύχ. 3, σελ. 231επ.
- Καραμπελας Δ.Λάμπρος, Η ευθανασία και το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο, εκδ. Εστία, Αθήνα 1987
- Καραμπελας Δ.Λάμπρος, Η ευθανασία, ΠοινΧρον. ΛΣΤ, σελ. 539επ.

- Κατρούγκαλος Γιώργος, Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993,
- Κατσαντώνης Α. Η., Η ανθρωποκτονία εν συναινέσει κατά τον νέον Ποινικόν Κώδικαν, ΠοινΧρον 1956, σελ. 225επ.
- Κουτσελίνης Αντ. Μιχαλοδημητράκης Μαν., «Ιατρική Ευθύνη-Γενικά και Ειδικά Θέματα ιατρικής αμέλειας και ιατρικής ευθύνης», εκδ. Γκούτενμπερκ, Αθήνα 1984
- Κριάρη-Κατράνη Ισμήνη, Ευθανασία και ατομικά δικαιώματα, Προσέγγιση από πλευράς διεθνούς και συγκριτικού δικαίου, ΕλλΔικ 2002, σελ. 1547επ.
- Μάνεσης Αριστόβουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, Ατομικές ελευθερίες α΄, εκδ. Αντ. Ν Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσ/νίκη, 1982
- Μανιτάκης Αντώνης, Βιοηθική και Σύνταγμα, ΤοΣ 26, 200, σελ. 233επ.
- Μανωλεδάκης Ιωάννης, Η σχετικότητα της ποινικής προστασίας: συμβολή στη διδασκαλία για το άδικο, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα 1980
- Μανωλεδάκης Ιωάννης, Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;, Υπεράσπιση 1994, σελ. 523επ.
- Μαργαρίτης Μιχαήλ, Η Ευθανασία, Ελλ.Δικ 2000, τεύχ. 5,τ. 41ος, σελ. 1221επ.
- Μπέκας Γ., Η προστασία της ζωής και της υγείας στον ποινικό κώδικα, εκδ. Π. Σάκκουλα, Δίκαιο και οικονομία, Αθήνα 2004
- Πανούσης Γιάννης, Η έννοια του θανάτου στο ποινικό δίκαιο, Νο Β 26 (1978), σελ. 79επ.
- Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, τ. 25, Αθήνα, 1984, σελ. 97
- Πρωτοπαπαδάκης Ευάγγελος, Η Ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική, εκδ.Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003
- Ράικος Αθανάσιος, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος Β΄, τεύχος Γ΄, , εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα 1986
- Ρούκουνας Εμμανουήλ, Διεθνές Δίκαιο Ι, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004

- Ρούκουνας Εμμανουήλ, Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Βιβλιοπωλείων της Εστίας, Αθήνα 1995
- Σοφουλάκης Λάμπρος, Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατά το Σύνταγμα και τους νόμους, Εκδ.Σάκκουλα, Αθήνα, 1994
- Σταμάτης Κώστας, Για μια ανάλυση του άρθρου 300 ΠΚ και ορισμένων συναφών θεμάτων, ΕπΑρμ 1980, σελ. 153επ.
- Συμεωνίδου - Καστανίδου Ελισάβετ, Εγκλήματα κατά της ζωής (άρθρα 299-307 ΠΚ), εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα 2001
- Τσαϊτουρίδης Χρήστος, Η ευθανασία ως συνταγματικό δικαίωμα του ασθενούς, ΤοΣ 2002, τεύχ. 3, σελ. 377επ.
- Φραντζεσκάκης, Ευθανασία και το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο, ΑρχΝ 1988, σελ. 678επ.
- Χαραλαμπίδης Ι. Αριστοτέλης, Ιατρική ευθύνη και δεοντολογία, Υπεράσπιση 1993, σελ. 507επ.
- Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006
- Χωραφάς Ν., Ποινικόν Δίκαιον, έκδ. 9η, 1978

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

- Διεθνής νομολογία: www.euthanasiaprocon.org/legalprecedents.html
- Δικαστικές αποφάσεις για την υπόθεση Diane Pretty: www.courtservice.gov.uk/judg./Pretty_v_DPP_SSHD.htm, www.parliament.the-stationeryoffice.co.uk/pa/Id200102/Idjudgmt/jd011129/pretty-1.htm, www.echr.coe.int/Eng/Press/2002/Prettyjudepress.htm

- Δικαστική απόφαση για την υπόθεση Karen Ann Quinlan: people.brandeis.edu/%7Eteuber/quinlan.htm
- Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής: www.bioethics.gr
- Εκκλησία της Ελλάδος: Θέματα ιατρικής ευθύνης, ευθανασίας, δωρεάς σώματος κλπ.: www.ecclesia.gr/greek/bioethiki/themabioethics.htm
- en.wikipedia.org/wiki/Euthanasia

ΠΙΝΑΚΑΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ

- ν. 1197/1981, Περί Προστασίας Ζώων
- ν. 2071/1992, Εκσυγχρονισμός και Οργάνωση Συστήματος Υγείας
- ν. 2462/1997, Κύρωση του Διεθνούς Συμφώνου των Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων του ΟΗΕ του 1966 (ΔΣΑΠΔ)
- ν. 2619/1998, Κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής (Ευρωπαϊκή Σύμβαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και Βιοϊατρικής)
- ν. 3418/2005, Κώδικας Ιατρικής Δεοντολογίας (ΚΙΔ)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ¹⁸⁹

- Πλημμελειοδικείο Πειραιά, 796/1993, Υπόθεση αυτοκτονίας σε νοσοκομείο
- Πλημμελειοδικείο Χίου, 57/1986, Υπόθεση του ψυχοπαθή υιού
- Εφετείο Αιγαίου, 6/1986, Υπόθεση του ψυχοπαθή υιού

¹⁸⁹ Για την περίληψη της κάθε υπόθεσης, βλ. παραπάνω, σελ. 61επ.

- Υπόθεση Superintendent of the Belchertown State School v. Saikewicz (1977)
- Υπόθεση Karen Ann Quinlan - New Jersey Supreme Court (31.3.1976)
- Υπόθεση Cruzan v. Director, Missouri Dept. of Health - Missouri Supreme Court (25.6.1990)
- Υπόθεση Washington v. Glucksberg - U.S. Supreme Court (26.6.1997)
- Υπόθεση Vacco v. Quill - U.S. Supreme Court (26.6.1997)
- Υπόθεση People v. Kevorkian - Michigan Court of Appeals (20.11.2001)
- Υπόθεση Diane Pretty - European Court of Human Rights (29.4.2002)
- Υπόθεση Bush v. Schiavo - Florida Supreme Court (23.9.2004)
- Υπόθεση Gonzales v. Oregon - U.S. Supreme Court (17.1.2006)

